

פרק נ"ח הלכן, הזהוב והגרוסו

על זהות הלכן לאשפירו אוטמנים אנו למדים משאלות ותשובות בנימין זאב, שהודפסו בחיי מחברם בשנת רצ"ט, ככתוב בסוף הספר. הוא כותב:¹
 "שקלתי תשעים וששה גרעינים משעורים ושקלו כנגדם ז' לבנים² מכסף ממטבע של הארץ הזאת³ אשר היא תחת ממשלת האדון אדונינו שולטן שוליימן ירוה"ו ונקראים בלשון יון אספרי ולפי חשבון זה כ"ה פעמים ז' יעלו לבנים מכסף מאה ושבעים וחמש שהם ארבע אונקיות ומחצה⁴ מכסף".

על זהות הלכנים עם האשפירו נלמד גם מתשובה ע"ז באבקת-רוכל, משנת ש"י, לפיה אלף לבנים פחות 16 אשפר"וס הם תשע מאות ופ"ד לבנים.

השולטן שוליימן המוזכר בתשובת בנימין-זאב הנ"ל הוא שוליימן הראשון הנקרא סוליימן המחוקק, או סוליימן המפואר, אשר בנה את חרבות חומת ירושלים. הוא עלה לשלטון בשנת 926 לישמעאלים, היא שנת ר"פ למנינו, תחת אביו סלים הראשון, שכבש את ארץ-ישראל מידי המצרים בשנת רע"ז וכן את מצרים עצמה. השולטן שוליימן מת בשנת שכ"ו, שנים ספורות לאחר הדפסת השולחן-ערוך, ואת מקומו ירש בנו, סלים השני, כימים ההם היו הטורקים מטביעים על המטבעות את שם השולטן, פלוני בן פלוני, את מקום ההטבעה ואת שנת הכתרת השולטן [למנין הישמעאלים], ככה שעל כל הלכנים של שוליימן הנ"ל מוטבעת שנת ההכתרה – 926.

לדברי החוקרים היה אז משקל הלכנים, הנקראים בטורקית אקצ'ה akçe, שהוא בטורקית לבן – כ-0.7 גרם.

לפ"פ⁵ כותב שלפי המטבעות השמורים במוזיאון הבריטי היו הלכנים בימי השולטן עורחן בין 17.4 ל-19.1 ג"א [1.1275 – 1.238 גרם].

1. שו"ת בנימין-זאב סימן נ"ד ד"ה ואני, הובאו דבריו גם בכנה"ג המובא בסוף הפרק הקודם. 2. זה בנגוד לדעת השו"ע הנזכר בהערה 15 לפרק הקודם, לפיו יוצא שהדינר כן 96 ג"ש שוקל רק ו' לבנים, וראה מה שכתבנו שם, שמדברי הכנה"ג נראה, שרוצה להשוות את שיעור הבנימין-זאב לשיעור מרן בעל השולחן-ערוך. 3. המחבר חי בארטא שביוון, שהיתה אז תחת ממשלת טורקיה. בפתחה לספרו הוא כותב "והיה השלמתו ביום ה' בשבת ששה ימים לחדש ניסן שנת הרצ"ד ליצירה [1534 לנוצרים] פה ק"ק ארטא אשר היא תחת ממשלת אדונינו המלך שולטן שוליימן ירוה"ו". 4. בטורקיה היתה ליטרא של 100 דרהם, וכנראה היתה מחולקת ל-12 אונקיות של 8 1/3 דרהם. כך יוצא ל-4 1/2 אונקיות 37 1/2 דרהם שהם לדעת הרמב"ם, המובא לפני כן בתשובה המצוטטת – 25 דינר. נראה איפוא, שהבנימין זאב סבור, שהדרהמים של מקומו הם הדרהמים של הרמב"ם, בעוד שלפי השו"ע (ראה הערה 2) אין הדרהמים שהיו נהוגים ביוון (כא"י שנכבשה ממצרים רק ברע"ז, יתכן שעדיין היו נהוגים הדרהמים המצריים) אלא 6 2/7 מכך. בפירושו ר"ש סיריליו (נפטר בסביבות ש"ח) על הירושלמי (פאה פרק ו' הלכה ה' על המשנה, ד"ה העומר שיש בו סאתים) כתוב: "והוזהו ששה מעין דהוא דרהם וחצי ממלכות תורקיא", ואיני יודע אם כוונתו לדרכמה שמצאו התורקים בקושטא וביוון כשכבשו את המקומות הללו בשנים ר"ג-ר"ט, אשר כפי הנראה אומץ, אז או אחר זמן. על ידי התורקים עצמם, ואם כן גם ר"ש סיריליו חולק על שיעור השו"ע ומגדיל את הדרהם של הרמב"ם יותר ממנו, או שעדיין היה בתוקף רשמי במלכות תורקיא המשקל התורקי הישן, שיתכן שכו הדרהם היה שוה לדרהם המצרי מימי הרמב"ם, והוא היה זה שהיה נקרא אז המשקל של מלכות תורקיא, לאפוקי מהמשקלות המקומיים הישנים שהמשיכו להשתמש בהם בקושטא וביוון. 5. בהערת השולים המתחלת בעמוד XVII בקדמה לכרך 8 של סדרת הקטלוגים

בימי מוחמד השני [רי"א – רמ"א] נפלו ל-14.8 ג"א [0.959 גרם] ואף ל-13.0 ג"א [0.8424 גרם], ובימי ביזיד השני [רמ"א – רע"ה] ל-12.3 ג"א [0.797 גרם].
 בימי סלים הראשון [רע"ה – ר"פ] הופחתו מטבעות הכסף העותמניות ל-10.0 ג"א [0.648 גרם]. המשקל הממוצע של מטבעות סוליימן הראשון [ר"פ – שכ"ו] היה ג"כ 10.0 ג"א [0.648 גרם], ואחד ממטבעותיו הקיימים שוקל רק 7.6 ג"א [0.492 גרם].
 סלים השני [שכ"ו – של"ג] הפחית את המשקל ל-9.5 ג"א [0.6156 גרם], ותחת מוחמד השלישי⁶ [שנ"ה – שס"ד] ואחמד הראשון [שס"ד – שע"ז] נופל המשקל ל-5 ול-4 ג"א [0.324 ו-0.259 גרם], בעוד שתחת מורד הרביעי [שפ"ג – שצ"ט], אברהים הראשון [שצ"ט – ת"ח] ומוחמד הרביעי [ת"ח – תמ"ח] המטבעות המצויים הם בני 7, 5 ו-9 ג"א [0.4536, 0.324 ו-0.5832 גרם].

שנדלינגר בטבלה שלו⁷ על המטבעות הטורקיים נותן תחום של 0.64 עד 0.90 גרם ללבנים של סלים הראשון, 0.49 עד 0.75 גרם עבור שוליימן הראשון, 0.61 עד 0.80 לסלים השני ו-0.35 עד 0.40 למורד השלישי (מלך של"ג – שנ"ה). עבור מחמד השלישי הוא נותן 0.25 עד 0.37 גרם, ועבור אחמד הראשון – 0.32 עד 0.38 גרם.
 בימי מרן והרדב"ז⁸ (חי בימי מרן ונפטר שנה לפניו, בשל"ד) היה הלבן, או כפי שנקרא לפעמים – עותמני⁹ סתם, מכסף מזוקק⁹.

את הנתונים הנ"ל הבאתי רק לשם קבלת מושג כללי על משקל הלבנים ורקע להבנת השנויים בערך הלבנים ביחס לזהובים ולגרוסים, הדרוש להבנת חשבון בעל הכה"ג. קשה מאוד להגיע לדיוק ממשקל מטבעות כסף קטנים כאלה, כשהבדל של חצי עשירית גרם במשקלם עושה הבדל של 1.2 גרם במשקל הסלע. מה עוד, שכפי מה שהתרשמתי, הנתונים מבוססים על מספר קטן של מטבעות, והתחום הנתון ע"י שנדלינגר רחב מדי לצרכי דיוק.

פרק נ"ט

המטבעות הטורקיים והאינפלציה האוטומנית

מימי הבית-יוסף עד לכנסת-הגדולה

בימי מרן הבית-יוסף, היה הגרוסו שוה כ-40 לבנים, והדוקאט הונציאני, הנקרא גם פרח זהב, זהוב סתם, או ונציאניש, כ-60. על ערכי המטבעות אחד כלפי השני נוכל ללמוד מספרות השאלות ותשובות של התקופה הנדונה:

בשאלות ותשובות בנימין זאב¹ יש שאלה על הפרשי שער בין שני מקומות. בארטא [שביוון] היה השער 56 לבנים לפרח זהב, ובקורפו – 62. באבקת רוכל² כותב מרן הב"י, ששעור 200 דינר שווה ל-20 ונציאניש. לפי מה שכתב בשו"ע³ שהאשפירו אוטמאניס, שהוא

שלו המתוארת בהערה 16 לפרק כ"ו. 6. כצ"ל. אצל ל"פ כתוב בטעות 'השני' במקום 'השלישי'.
 7. Anton C. Schaendlinger, Osmanische Numismatic – 1973. טבלה בע' 73, כתוב בגרמנית באותיות לטיניות רגילות. 8. השהו שו"ע ח"מ ת"כ סעיף מ"ב ליו"ד רצ"ד סעיף ו'. 9. רדב"ז, הובאו דבריו לקמן בתחילת הפרק הבא.

1. שו"ת בנימין-זאב שאלה ש"ע. 2. אבקת-רוכל סימן ב'. 3. תשובה אלף ל'. הרדב"ז היה בן דורו

כאמור הלבן, שווה למעה, שהיא החלק הששי של דינר, יהיו ב-200 דינר 1200 לבנים, מה שנותן 60 לבנים לזהוב הונציאני.

הרדב"ז בתשובה³ כתוב:

"שאלת ממני אודיעך דעתי במי שהלוח את חבירו עתמאני"ס⁴ בתורקיי"א ובאו שניהם לערבי"סתאן⁵ ותבע חובו וזה רוצה לפרוע לו כל מאידי⁶ בשני עתמאני"ס וזה אומר לו איני רוצה לקבל אלא עתמאני"ס ויש ביניהם הפרש גדול במשקל ובסך שהעתמאני"ס הם כסף צרוף והמאידי"ש יש ביניהם תערובת נחשת והפרח זהב שזה מעתמאני"ס ס' ו[מ]המאידי שזה מ' שהם פ' [מהעתמאניס] ונמצא מפסיד כ' בכל פרח... תשובה... דשניהם מודים שהלוח בתורקיי"א עתמאני"ס שהוא כסף צרוף ושוה רביע יותר ממה שהוא רצה לפרוע."

ובשאלה⁷ שנשאלה מהרדב"ז ע"י תושב רודיס כתוב:

"ראובן שהוציא שטר על שמעון איך חייב לו ת"ק דוקאט"י שהם לערך ס' עוטמני הדוקאטי לזמן פלוני והתנה עמו שלא יפרע לו כי אם במטבע זהב דוקאטי וינצי"א אה והנה קרה עתה בעת הפרעון עלו הדוקאטי ויש קצת סוחרים קונים אותם בס"א אמנם בעלי חנויות והשלחנים אינם קונים הדוקאטי אלא בס' עוטמנים וגם בעת פרעון השטר חקר עבדך לדעת איך היו פורעים בעלי חובות אחרים חובותם ומצאתי שהיו נוטלים הדוקאטי בס' לא יותר. עוד ראיתי שמנהג הארץ הוא כשהדוקאטי קונים אותו הסוחרים ההולכים למצרים קונים אותו בששים אמנם סוחר הארץ הלזו אינם קונים אותו אלא בנ"ט וכשקונים הסוחרים בס"א אנשי העיר קונים בס' לא יותר וראובן טוען שיתן לו הדוקאטי לערך ס' כאשר כתוב בשטרו ושמעון טוען שאין רוצה ליתן הדוקאטי אלא בס"א כיון שיש סוחרים קונים אותו בס"א, משום חשש רבית."

בתוך התשובה לשאלה זו כתב הרדב"ז:

"רודיס מדינה גדולה היא והשער שלה קבוע הוא שהרי במקרה עולה הזהב בזמן שיש סוחרים הבאים למצרים והשער הקבוע שלה הוא ס'... והכא נמי אם ירצה... יתן לו עוטמנים של כסף ששים בכל דינר."

ובסוף דבריו הוא כתוב:

"...כיצד הלוח לו חמש מאות דינרי זהב ועשה אותם דמים לערך ששים עוטמנים הדינר."

התשובות הנ"ל הם ללא תאריך ואנו יודעים רק שנכתבו בזמן מרן. תשובה המתארת את ערך הזהוב בדיוק בשנת הדפסת השולחן-ערוך נמצאת בשו"ת המהרי"ט⁸:

של מרן בעל ב"י ונפטר שנה לפניו, בשל"ד. 4. הלבן שנקרא בשו"ע יו"ד (רצ"ד סעיף ו') אשפירו אוטמאניס נקרא גם עותמני סתם. ראה שו"ע ח"מ ת"כ סעיף מ"ב. 5. איזור בדרום-מערב איראן, הגובל עם עירק. נקרא גם חוויסטאן. 6. על מנהג לעשות מכל מאידי 2 עתמאניס מסופר גם בשאלה תתקמ"ו, וגם שם מחושב ה"פרח" ל-40 מאידיס. גם בתשובה תמ"ט שווה ה"דינר" ל-"מ' מידי או פחות". על שנויים במשקל המידי מדובר בשאלה תק"ס ובתשובה שם. שער זה של "מ' חתיכות [=מאידיס] מהמטבע הנהוג בדמשק" ל"פרח" ו"זהוב סולטני" מוזכר גם בשטר מתנה משנת שט"ו המובא בשו"ת מהר"מ אלשיך. שאלה נ"ח, וכן בשאלה ס"א שם. ובס"י ע"ט שם כתוב: "נשאלנו על עיר אלקינו זאת שזה כמה שנים היה הפרח זהב מ' חתיכו ובהמשך הזמן היה הזהוב הולך ומתיקר שנה שנה עד היות הזהוב נ"ב חתי' וכשהיו כותבים בשטרו' כך וכך פרחים שמשנ[מ]ען של מ' או ט"ל חתי' [כלומר שהשם פרח נשאר לסכום של מ' חתיכות, אף שהמטבע הנקרא פרח כבר היה שווה יותר – נ"ב חתיכות] שכל זהוב הוא פרח וי"ב חתי'... ולא פרעו עד שעל' הזהוב לנ"ה חתי'... ועל הדרך הזה היה בגרושוש שהגיע הזמן [לפרעון שאז היה הזהוב נ"ב חתיכות] בהיותן בל"ה חתי' [בתשובה לשאלה זו כתוב ל"ו במקום ל"ה] ועלו קודם שפרעו למ". 7. שאלה אלף רנ"ז. 8. שו"ת

"ילמדנו רבינו מורה צדק על כתובה נכתבה בדמשק בשנת השכ"ד ליצירה ונכתב בה... חשע מאות ואחד ושמנה [אולי צ"ל ושמוני] פרחי זהב סולטניש שוה כל פרח מהם מ' חתיכות מהמטבע הנהוג היום בדמשק... ועכשיו שוה כל פרח זהב סולטאני"ש ק"י חתיכות... תשובה... אף אם לא פי' בכתובה זהב סולטאני"ש אלא שהיה כותב בה כ"כ קטעאש היכא שנשתנו הקאטאעש ופחתו ממשקלם חייב ליתן מאותם החתיכות שבאותו הזמן... בהפרש מרובה כזה שאחת מאותם המטבעות יפה שלשה מאלו כל שכן כשפי' בכתוב' כפרחים זהב סולטאני"ש שהם דינרי זהב ואותם הדינרים לא נשתנו לעולם ולא פסלתם מלכות שלא פסלו אלא החתיכות שהדבר ברור שחייבים ליתן לאלמנה דינרי זהב שכתובים בכתובתה".

בשנת שכ"ד היו הקטעאש, או חתיכות כפי שנקראו בעברית — $1\frac{1}{2}$ אשפירו עוטימאני שנקראו בעברית לבנים, כפי שכתוב ביו"ד סימן של"א סעיף קל"ד, וא"כ בשכ"ד, שהיא שנת הדפסת השו"ע, עמד הזהוב על 60 לבנים.

ערך הגרוסו בתקופה זו היה בדרך כלל $\frac{2}{3}$ מערך הדוקאט. כך אנו מוצאים בכמה תשובות⁹ שבהם נדונים יחד מחיר הזהובים, הגרוס' והלבנים. בכל התשובות שראיתי מהסוג הזה, אשר בהם מוזכר ערך של 60 לבנים לזהוב, הערך לגרוסו הוא 40 לבנים.

לאחר תקופת מרן בעל השו"ע אנו מוצאים פירושים רבים בערך הלבן: בסומן רכ"ד במהרשד"ם (חלק יו"ד) אנו לומדים על ראובן שהיה חייב כסף לשמעון כאשר היו הגרושים "לערך ארבעים לבנים... ולא בא עד שנתיים", ואז היו הגרושים שווים מ"ה. מתי בדיוק אירע פירוש זה איננו יודעים, אבל באותה תשובה מוזכר גם מהר"י קארו בתוספת זו"ל, הרי שהתשובה נכתבה אחרי פטירת מרן, בשנת של"ה¹⁰.

בסימן רכ"ב באותו ספר מסופר על הפחתת הלבן מ-45 ל-50 לבנים הגרוש: "בשעת המכירה היו שוים הגרושוש מ"ה ובשעה שבא שמעון לפרוע לראובן עלה הגרוש לחמשים לבנים ורוצה שמעון לפרוע לראובן לערך חמשים הגרושוש בטענה שאם יפרע לערך מ"ה הוא רבית".

כתשובה מוזכרים גם הזהובים, אם כי רק באופן כללי: "ואין לחלק [בין] זהובים לגרוס'ים כיון דהא והא אית ביה יוקרא וזה שענינו ראו ולא זר כשם שעלה הזהוב כך עלה הגרוס'ים וזילי פרי [ר"ל כשהם נקובים בגרוסו] בשביל העליה".

בשנת שמ"ב גזר המלך על החזרת ערך הלבן מנ' לבנים בגרושוש למ'. בשו"ת המהרשד"ם¹¹ כתוב על אחד שנתחייב לשלם "בגרושוש יפים וטובים שלמי המשקל... עד תשלום ב' חדשים כו' וקוד' שהגיע זמן הפרעון יצא דבר המלך שלא יהא שום אדם רשאי לפרועם ולקבלם יותר ממ' לבנים הגרושוש' ועתה שמעון טען לראובן שהוא חייב כל כך גרו' לערך נ' לבנים הא' כאשר היו שווים... וראובן טוען ואומר שהוא... התנה עמו שלזמן הפרעון יפרענו בגרושוש' ולא בדבר אחר... כדי שיפרענו במטבע עובר לסוחר ושהכל רצים אחריו בגרושוש' ולא כמעות

מהר"ט חלק א' שאלה ע"ד. 9. יובאו לקמן בפרקין. יש גם יוצאים מהכלל כגון בשו"ת מהר"ם גאלנטי (נדפסו בחייו בשנת שס"ח) שאלה כ"ו: "ראובן משכן בית... והיו נותנים חמשה זהובים בסך שמונה גרושוש [היינו 0.625 זהוב לגרוסו] ועתה... הוקרו הגרושוש' ושיוין שבעה גרושוש' וחצי בחמשה זהובים [חזור ל- $\frac{3}{4}$ זהוב לגרוסו] ובשטר לא הוזכרו זהובים כלל...". דאח גם את דברי האלשיך שהובאו לעיל בהערה 6.

10. ראה שם הגדולים. 11. שו"ת מהרשד"ם חלק חו"מ סימן ע"ה. שנת התיסוף, שמ"ב, מוזכרת בתחילת התשובה: "הן אמת בדבר זה שאירע שנת השמ"ב בירידת ערך הגרושוש' והזהובים נמשכו מריבות וקטטות".

רעים כי אם משופרי שופרי כנודע שלא היו בכל המטבעו' יותר טוב מהגרושוש ועתה שהדבר יצא מפי המלך יר"ה שלא יעברו יותר מארבעים לבנים אני רוצה לקבל' ביותר אפי' בשה פרוטה דדינא דמלכותא דינא". כפי הנראה היה תיסוף הלבן דבר שבגזירת המלך בלבד, ללא תוספת מקבילה במשקל הכסף של הלבן, שכן בתשובתו כותב מהרשד"ם:

"ואחר שאנו רואים שתלוי ענין זה בזילי פירי או ביקירי פירי מה לי שיהיה הפחת או העילוי מצד המשקל או מחמת גזר' ומאמר המלך יר"ה הכל אחד דדינא דמלכותא דינא ואם כן אח' שאנו רואים שבשעת עליית הגרוש או הזהוב היו נותנים סאה בשקל [כך הוא מכנה את הגרוש – שקל] אחד ועתה שירד עפ"י גזירת המלך יר"ה באותו שקל אין נותנין אלא ג' קבין נמצא שאם היה פורע הגרו' באותו שווי שהיה בשעת מלוה אין כאן פרעון".

על גזירה זו של תיסוף ערך הלבן מ-50 הגרושו ל-40, אנו מוצאים גם בשו"ת מהרש"ך¹², שנדפס בסאלוניקי בשנת שמ"ו:

"ראובן נתן לשמעון מאה גרושוש בזמן שהיה שוה הגרוש לערך חמשים. אח"כ נגזרה גזרה מאת המלך יר"ה שיהיה ערך הגרוש לערך ארבעים... ואז היה ערך הגרושוש לערך חמשים כנו' וערך הזהוב לערך ע"ה ועתה מחמת גזירת המלך הוזל הזהוב ואינו יוצא רק לערך ששים..."

ובתשובה אחרת¹³ הוא כותב:

"הן אמת שבזמן גזרת המלך יר"ה על הגרושוש שהיה ערכם חמשים ויצא דבר מלכות מלפניו שיהיו לערך ארבעים..."

גם מלשון תשובות אלו נראה שהתיסוף נבע מגזירת המלך בלבד, ולא מתוספת במשקל הלבן. אולי כך יש להבין גם את מה שכתב מהרשד"ם לאחר שחזרו הלבנים להפחת, כי כשהיו הלבנים מ' בגרוש' "היו שוקלים אז ה' בדרהם..."¹⁶, לעומת מה שכתוב בשו"ע¹⁴ שהאשפירו, שכאמור הוא הלבן, שוקל ¼ דרהם. כשהלבן שקל ¼ דרהם, היו לבנים שוים גרוסו אחד. ירידת ערך הלבן ב-25%, כפי שהבאנו למעלה, מ-40 ל-50 בגרושו', נבעה, כנראה, מירידה דומה במשקל הלבן, מ-¼ דרהם ל-⅓ דרהם. החזרת הלבן ל-40 לבנים הגרוסו נבעה מ"גזירת המלך" ולא מתוספת משקל, וכך נשאר הלבן במשקל ⅓ דרהם ובערך של אחד מארבעים בגרוש'.

"גזירת המלך" הנ"ל לא הצליחה להתגבר על חוקי השוק החפשי לזמן רב, ותוך ארבע שנים חזר הגרוש' לעמוד על 50 לבנים ואף על 60. בשאלה ע"ב שבחלק א' משו"ת מהרש"ך אנו מוצאים:

"ובעת הגיע זמן הפרעון טען שמעון שבעת עשית השטר היו הגרושוש שוים חמשים לבנים וכעת עלו לששים לבנים... תשובה... הן אמת בזמן גזרת המלך יר"ה על הגרושוש שהיה ערכם חמשים ויצא דבר מלכות מלפניו שיהיו לערך ארבעים פסקתי וכתבתי..."

הגזירה האמורה – כבר כתבנו למעלה בשם מהרשד"ם, שהיתה בשנת שמ"ב. חלק א' של שו"ת מהרש"ך נדפס פעם אחת בסאלוניקי שמ"ו, הרי שבין שמ"ב לשמ"ו, ואולי עוד לפני שמ"ו, הופחת ערך הלבנים ב-50%.

12. שו"ת מהרש"ך ח"א שאלה ט"ב. 13. שם שאלה ע"ב. 14. יו"ד רצ"ד סעיף ו' ושל"א סעיף קל"ד.

על המשך פיתוח הלבנים אנו לומדים בחלק ב' של שו"ת המהרש"ך:¹⁵
 "...בהעריך הגרושוש לק' לבנים שכך היה עובר בזמן השותפות... עתה בזמן שבאים
 לבטל השותפות כנז' עומד הגרושוש בערך ע'... בהעריך הגרושוש בערך ע' כמו שהוא
 עתה. תשובה... שבשעה ששמום בשותפות הוי לערך מאה הגרושוש ועתה ירד ערכם
 לערך ע'... שההפסד הנפסד בגרושוש לא בא מחמת העסק שנתעסקו כי אם גזרת מלך
 הוא שגזר שירדו הגרושוש לערך הנז'... ובפרעון החובות מנהגנו והסכמתנו עתה
 ששוה הגרושוש לערך שבעים שכל הנושה בחברו מזמן שהיו שוים הגרושוש לערך מאה
 או תשעים פורע לו החוב לערך שמונים הגרושוש".
 על פיתוח הלבנים לחלק המאה של הגרושוש אנו מוצאים גם בשו"ת מהרשד"ם¹⁶ (נפטר
 בתחילת שנת ק"ן):

...וכן קם שמעון והלך וקבל החוב הנז' כלם גרושיש וזהובים ומעות טובים הגרו' ערך
 מ' לבנים הא' וזהובים ערך ס' לבנים הא' כפי שהיו שוים אז והלבני' היו יפים
 וטובים¹⁷... שמעון הנז'... חשב מחשבות רעות... והלך דרך מרחקים... עתה בא
 שמעון לפרוע לראובן ורוצה לפרוע לו הגרוסים ערך ק' לבנים הא' וזהובים ק"ן מעל'
 ומטה כפי ששוים בזמן הזה וראובן אינו רוצה לקבלם כי אם כפי... ערך מ' הגרוס' וס'
 הזהוב. וג"כ המטבע שהיו טובים ויפים שאפי' בזמן הזה שוים מ' לבנים [היינו הלבנים
 הישנים] גרושוש' א' כאשר ידוע לכל כי המעות הנמצאים היום הם פחותי הערך
 והמשקל כי ט"ו מהם לא ישקלו ה' מהראשונים... שהמעות היו שוקלים אז ה' בדרהם
 ועתה שוקלים ט"ו בדרהם ויותר נמצא שהזהובים והגרושוש בערכם הם עומדים ולא
 חשב שנתיקרו ועוד שנתיקרו הפירות וכל הסחורות מסיבת עליית הגרושיש וקלקול
 המעות וכל מה שהיה קונה האדם עם גרושוש' א' כשהיה שוה מ' לבנים קונה עתה ששוה
 ק' לבנים וכפי עליית הגרושיש והזהובים כן עלו הסחורות וכל דבר".

למעלה צרדנו לומר, שמ' הלבנים לגרוסו, שבשאלה זו, וכן המשקל 5 לבנים לדרהם, שהיה
 באותו עת, הם מזמן גזירת המלך בשנת שמ"ב, שהעמידה את הלבנים על 40 לגרושוש, וכתבנו
 שאף שגם בזמן הב"י היה ערך הזהוב 60 לבנים והגרוסו 40, מכל מקום המשקל בימי הבית-
 יוסף היה 1/4 דרהם, כפי הראוי למטבע בעל ערך זה, בעוד שהמטבע לפי גזירת שמ"ב שקל רק
 1/5 דרהם, והוחזק על 40 לגרושוש' רק בגזירת המלך, ולא לפי ערכו האמתי, ואולם מה שכתוב
 בשאלה: "שהלבנים היו יפים וטובים" ו"שאפילו בזמן הזה" שוים מ' מהישנים גרושוש', לא
 משמע כך¹⁸, שהרי בזמן כתיבת שאלה זו כבר בטלה מצות המלך, וכבר היו הלבנים היוצאים
 שוים רק ק' לגרושוש', ולמה ישלמו גרושוש' בעד 40 לבנים אחרי שמכחינת משקלם שוה הגרושוש'
 50 מהם, ורק בגזירת המלך עמד המחיר על 40, וגזירה זו כבר בטלה? ואם לא שנאמר,
 שהשואל לא דייק בדבריו, נצטרך לומר, שהעיסקה היא מזמן הב"י, כאשר שקלו הלבנים 1/4
 דרהם, אלא שהדרהמים של השואל כאן אינם אותם דרהמים מצריים שעליהם כתוב בשו"ע

15. שו"ת מהרש"ך סימן פ"ו. ראה גם סימן ק"א על פיתוח מ-80 לבנים ל-100 לבנים הגרושוש. 16. שו"ת
 מהרשד"ם חלק חו"מ שאלה צ"ג. 17. היינו בהשוואה לזמן החשובה, וכבר כתבנו למעלה שבפעם
 השניה שהיו בשער זה, דהיינו בשמ"ב, שקלו פחות משקלו בימי מרן הב"י, ורק גזירת המלכות העמידה אותם
 על אותו שער. 18. גם ל"פ, שם (בספר המוזכר בהערה 5 לפרק הקודם) עמוד XXXIV שורה ד', כותב
 (ע"פ מקורות ספרותיים), שדרהם כסף היה בימי שוליימן (מת שכ"ן) 5 אקצ'ה (= לבנים בטורקיה). לדבריו היו
 בימי מנצ'ר השלישי (נכד שוליימן, מלך: של"ג – שנ"ה) 8 לבנים לדרהם, ובשנת 1006 (לישמעאלים = שנ"ח

שאשפירוט אוטמנים, שהוא הלבן, שוקל רבע מהם, אלא שהשואל מדבר בדרהם הטורקי של קונסטנטינופול, שלפיו מטביעים את המטבעות, וממנו שוקל הלבן רק חומש. ולפי זה יצא, שהדרהם המצרי של השו"ע שוקל בחומש פחות מהדרהם הטורקי, ואם הדרהם הטורקי שקל בערך 3.2 גרם, יהיה הדרהם המצרי לדעת השו"ע — 2.56 גרם. ויהיה משקל האשפירוט אוטמנים של השו"ע — 0.64 גרם, הדינר — 3.84, והסלע — 15.36 גרם. הלוט של מהר"מ מריזבורג, לפי חשבון $\frac{1}{4}$ לוט ל-5 סלעים, צריך לצאת ל-14.6 גרם, והרי זה הוא לוט של קיסר לדעת האומרים (ראה למעלה, פרק י'), שלוט של קיסר הוא הלוט של קלן בן 14.6 גרם. ואם הדרהם הטורקי קטן במקצת מ-3.2, כפי שמראים כמה מהמקורות, יהיה הדרהם המצרי לדעת השו"ע — קצת פחות מ-2.56 גרם, ושיעור פדיון הבן לדעתו — קצת פחות ממה שיוצא מ- $\frac{1}{4}$ לוט, ועל ההפרש הזה קובל בעל שכה"ג (הובאו דבריו לעיל פרק נ"ז), שאין העם נוהגים כמחמיר, אלא נותנים 30 דרהם בצמצום [מהדרהמים הקטנים של 2.56 גרם]. ואף שלמעלה הערכנו את הדרהם של הרמב"ם בכ- $\frac{25}{6}$ גרם ואת הסלע לדעתו ולדעת הגאונים בכ-17 גרם, מכל מקום דעת בעל שיירי כנה"ג ודאי כך היא, וכך, או קרוב לכך, דעת כל המשערים שעור פדיון הבן בג' גרוסים או רט"ם המכילים כ-76 גרם כסף. הסלע הוא חמישית מזה, דהיינו לפי שיטה זו, קצת יותר מ-15 גרם. זאת או קרוב לזאת דעת כל החושבים $\frac{1}{4}$ או $\frac{1}{3}$ לוטם של קלן, או 5 לוטם של פראג כשעור פדיון הבן. הנמנים עם דעה זו כפי שכבר הבאנו בפרקים ד', ה', י' וט"ו הם: בעל תוס' יו"ט, הש"ך, הט"ז לפי דעת הנ"ש והח"ס, וכן רב יעקב עמדין במגדל-עוז, וכן כל המשערים שעור פדיון הבן ב-20 "צוואנציגרים".

למסקנה זו נוכל להגיע גם בלי לדייק ביחסי הדרהמים השונים של מרן הב"י ומהרשד"ם. אנו רואים בתשובה זו, שערך הגרוש' היה תמיד בתקופה זו $\frac{2}{3}$ מערך הזהוב, ומכיון שכפי שהוכחנו, היה הזהוב בזמן הב"י — 60 לבנים, הרי שהגרוש' — 40 לבנים. ומאחר ולפי חשבון לבן = מעה, יהיו 120 לבנים, שעור פדיון הבן, שוים לג' גרוש', כמו שהגהנו בשכה"ג למעלה בפרק נ"ז. ג' גרוש' אלו הם כ-76 גרם, וכל החשבון יוצא כמו שכתבנו קודם. המטבעות העותמניים המשיכו להתדרדר. בחלק השלישי¹⁹ של שו"ת המהרש"ך, אשר הודפס בשנ"ד, אנו כבר מוצאים: "שהיו שוים הגרוש לערך ק"כ לבנים האחד".

בשו"ת מהר"מ גאלנטי²⁰, שנדפסו בחייו בשנת שס"ח, אנו מוצאים: "שאלה: ראובן שרך את בתו עם לוי ונדר לתת לו מוקדמים מאתיים אלפים לבנים, לערך הפרח מאה ושמונים לבנים [ה"ה: לפי מה שכתבנו למעלה, שהזהוב שווה גרוש' וחצי, זה מקביל ל-120 לבנים לגרושו], שהם פרחי זהב אלף ומאה ואחד עשר... ואח"כ הכריז המלך יר"ה הפרח לערך מאה ועשרים לבנים [מקביל ל-80 לבנים הגרוש'] ולוי טוען, שבהיות שהפרח ירד משויו לסבת שאותם הק"ק [צ"ל ק"ף] לבנים, שהיו נותנים אז בפרח, היו רעים מאוד, ולכך היו העם מרכים לתת הלבנים בעד הפרח כי לא היו כסף רק שליש כסף ושני שלישים נחשת... תשובה: ...שמאחר שאינו המין המטבע הראשון כמו השני שהיו הראשונים רעים וחטאים ולא הוקרו הסחורות ועומדים בשער הראשון והוא שכל כך שוה מאה ועשרים טובים כמו מאה ושמונים רעים שאם היו הסחורות ביוקר מחמת יוקר הזו"ז או היינו מכניסים עצמנו אם הוולו

למנינו) נגזר על הלבנים להיות 8 לדרהם. 19. תשובה ז' בסוף הספר. 20. שו"ת מהר"מ גאלנטי סימן

אם הוקרו עד כמה... אבל מטבע הראשון הם רעים ונפסלו והכריזו טובים וחדשים והסחורות הם במקומ' אם כן הכל אחד כל כך היו מרוצים בק"ף לבנים מקודם הפרח כמו עתה בק"ך לא נשתנו שערי הסחורות... וא"כ מאחר שנשתנה המטבע מעצמו ולא עלו ולא ירדו הסחורות והשערים מבני המדינה שכמו שנותנים עתה הסחורה במעט זוזים מחמת שהם טובים כך היו נותנים הרבה זוזים קודם לפי שהם רעים והכל אחד". בהמשך דבריו כותב מהר"ם גאלנטי, כי אינו מאמין שהלבנים יתמידו בשער החדש: "וכפי זמננו זה גם כן פה שינוי המטבעות בהמשך זמן מעט יחזרו גם כן להיות ק"פ כי לא אכשור דרי שגם כן יפסלו הטובים בהמשך מעט זמן ויחזרו לקדמותם אבל הזהב אינו זו ממקומו. ותמהני על ראשי קושטנדינה מה להם להזכיר אלפי אלפים לבנים שאינם, יכתוב כל כך גרושוש או כל כך זהובים שלעולם הם במקומם".

בתשובה אחרת²¹ של מהר"ם גאלנטי מדובר על שותפות שנעשתה בשעה שהיה הגרושושווה 110 לבנים ואח"כ הועמד על 80. מצב כזה מתואר גם בשו"ת מהרי"ט:²²

"...ובאותו זמן היה הזהוב במאה וששים והגרוש' במאה ועשר ויהי מקץ הג' חדשים בפתע פתאום ויצא דבר מלכות לפסול הלבנים הראשונים קצוצי הפאות והרעים והחטאים ויצא מטבע חדש אשר כל מאה ועשרים מהם כזהוב א' ושמינים מהם בגרוש... תשובה... שאותם הלבנים הראשונים היו רעים וחטאים וקצוצי הפאה אשר קרוב לעשרים היה משקלם כדראמ' א' ומהמטבע החדש תשעה או עשרה וכן הוזלו הפירות התבואה והקטניות ובגדי יקר תכלת וארגמן הבאים ממדינת הים ומשי ורקמה ובשמים הבאים ממזרח וכל טייעי מצרים וסוחר כוש אין כסף נחשב בלבנים זולתי כזהובים וגרושו' וכן הכסף והזהב זל טובא כפי ערך הגרוש' והזהובים ואין להתעקש ולומר דגם עתה עוברים לסוחר מהלבנים הראשונים השלמים אשר לא נלקטו במלקט ורהיטני נמצא שלא נתחדשו המטבעות עכשיו הא ליתא כי אותם הלבנים השלמים והטובים לא היו מוציאים אותם כי אותם היו באים במשקל ט' בדראמה ואיך יתנום בק"ן לבנים הזהוב אלא מי שהיה לו מהם היה מצריפן ותדע כי אז ג"כ היו עושים מטבע חדש והיו נלקח בק"ן [נראה שצ"ל ק"ך] לבנים הזהוב מפני חשיבותו של מטבע ולא היו מוציאים אותו בהוצאה אלא מצניעין ואם לפעמים היו מתערכים מקצת הטובים בתוך הלבנים אקראי בעלמא הוא ובטלה דעתו אצל כל אדם...".

כפי הנראה, צדק מהר"ם גאלנטי, והלבנים אמנם לא נשארו על 120 לזהוב או 80 לגרוש'. בשאלה ה' של שו"ת מהרי"ט על אבן העזר אנו כבר מוצאים, "שבשעת הנשואין היה הגרוש' בערך שמינים ועכשיו הוא בערך קפ"ד". ובסוף התשובה לשאלה זו כותב המהרי"ט:

"אבל בזה הנדון שנשתנו המטבעות וידיע פחתייהו שהיו בתחלה כסף צרוף ושוב עשאו כסף סיגים..."

בתשובות אחרות אנחנו כבר מוצאים את הלבנים קרוב לש' לבנים לגרוש', ושוב הוחזר למקומו להיות 80 לבנים הגרוש'. כך אנו מוצאים בשאלה מ"ב (חלק שני) משו"ת מהרי"ט: "שאלה: ראובן נתן לשמעון ה' אלפים לבנים בזמן שהיה שו' כל גרוש' קרוב²³ לש' "

פ"ב. 21. שם סימן צ'. 22. שו"ת מהרי"ט חלק ב' סי' נ"ה. 23. קרוב זה אינו יודע כמה קרוב, ובתשובה הבאה מדובר גם כן על תוסף ל-80 משעור שאפשר לקרא לו קרוב ל-300. אלא ששם יש שבועים. בשאלה כתוב שהיה קק"ס לגרוס' ובתשובה כתוב פעם ר"ן ופעם קק"ץ. רס"ו וב' שליש היה מתאים לשעור 2/3

לבנים באופן שנתן לו י"ב פרחי וחצי בעד ה' אלפים לבנים²⁴ והתנה עמו שיתן לו מן המטבע החדש לערך פ' לבנים הגרוש חמשת אלפים לבנים חדשים לסוף שנה אחת". כפי הנראה מלשון השאלה היה השנוי צפוי מראש, וכן כתוב גם בתשובה: "...אבל היכא דיודעים היו שישתנה המטבע, שכבר הוטבע, ומתנה ע"מ שאתן לך מטבע החדש הרי זו רבית קצוצה".

אף שהשנוי היה צפוי, מועדו לא היה ידוע והוא בא בפתע. כך נראה מתשובה מ"ד שם: "שאלה: ראובן השכיר ביתו לשמעון בכך לבני' בחדש בזמן שהיה שוה הגרי"ש קק"ס לבנים ואחר שלשה חדשים נתחלף מטבע חדש לערך שמנים כל גרוש... תשובה... כל מה שנתחייב בזמן שהיה הגרוש"ש ר"ן²⁵ לבנים... שהדבר ידוע שכל הבתים לא הוסיפו על השכירות בעילוי הגרוש' אלא כמנין המעות שהיו פורעים בכל יום בזמן שהיה הגרוש' בשמונים כך היו פורעים בזמן שהיה שוה הגרוש' קק"ץ עתה שחזר המטבע למקומו שבו דמי השכירות לקדמותן".

הצטוטים שהבאתי עד כה מהמהרי"ט וממהר"ם גאלנטי הם ללא תאריכים, וסדרתי אותם לפי ההשערה. לפי מ. בלין²⁶, הועמד המטבע בשנת 1600 [ש"ס] על 80 אקצ'ה [=לבנים] לגרוש', ואם נכונים דבריו, יהיה התאריך של אחד התיסופים הנ"ל, בשנת ש"ס.

עד שנת ש"פ שוב פוחדו הלבנים ל-100 ול-120 לבנים הגרושו, ושוב "גזר המלך שלא יעבור יותר משמונים". כך אנו מוצאים בסימן ק"ז משו"ת מהרי"ט על חו"מ, הפעם עם תאריך. מובא שם שטר שותפות "מהיום עד חג הפסח הב"ר" המסתים ב"והיה זה יום ח' [צ"ל 6'] י"ט לחשון הש"פ [ה"ש]²⁷ וקים". בהתאם לתנאי השותפות רוצה ראובן לחלק את השותפות, והוא רוצה לחשב את הסחורות לפי מחיר הקניה, בעוד שמעון טוען שהם שוים (בלבנים) יותר ממה ששלם עבורם. לעומת זאת ראובן טוען, "שהנכסים אדרכא הם יותר בזול לערך הגרושוש שעלה ק"כ לבנים והוא כשקנה הנכסים נתן הגרושוש לערך מאה לבנים ואיך ימכור הנכסים ויקח הגרושוש בק"כ לבנים וכבר המלך יר"ה גזר שלא יעבור יותר משמונים לבנים ואיך יתכן שיקבל הוא הפסד הגרושוש וימכור נכסיו כדי שיקח שמעון הריוח... תשובה... ולענין פרעון המעות מהקדן שבשע' שנתנם ראובן בעיסקא היה הגרושוש לערך מאה לבנים ובשעה שלקח הסחורה היה שוה לערך מאה וכ', ושוב אח"כ גזר המלך שלא יעבור יותר משמונים, שורת הדין נותנת שתמכר הסחורה ויקבל ראובן מעותיו בגרושוש או זהובים כפי שהיה שוה גרושוש בעת שנתנם לערך מאה לבנים והשאר יחלקו".

החזרת השער של שנת ש"פ בגזירת המלך — נראה מלשון התשובה, שלא היתה מלווה בהוספה על כמות הכסף שבלבן, וכן נראה ממכתב בעל השל"ה הקדוש, שבמכתבו²⁸ מארץ ישראל משנת שפ"ב מתלונן על יקרות המטבע כאן, וזה לשונו: "מכה גדולה בלי ערך היא יקרות המטבע שלהם, מאה זהובים שלכם אין עושים כאן

זהוב. 24. זה יוצא ל-400 לבנים הפרח, ואילו היה הגרושו בדיוק 300 לבנים, כי אז היה הגרוש' $\frac{3}{4}$ פרח. אבל מאחר שהוא רק קרוב לכך הרי שהגרוש מעט פחות מ- $\frac{3}{4}$ פרח. 25. בשאלה כתוב קק"ס, באמצע התשובה — ר"ן, ובסופה — קק"ץ. וצריך להגיה ולהשוות ביניהן, ואיני יודע מה הגרסא הנכונה. ראה הערה 23 לעיל. 26. בחבורו (בצרפתית) על ההסטוריה הכלכלית של טורקיה. פורסם בדו"א כרך 3 מהסדרה הששית (מאייוני 1864). עמוד 447. 27. לפני "וקים" נוהגים לכתוב: "הכל שריר", ואפשר שהמעתיק התבלבל מפני שלפני כן כתוב 'הש"פ', ולכן השמיט. בגלל טעות זו יש לבדוק אם אין טעות גם בתאריך. על כל פנים בשנת ש"פ חל ראש השנה ביום ב' (טוש"ע או"ח הל' ר"ח, בטבלה). וי"ט חשון ביום א'. 28. מובא

שליש כי בכאן זהובים ואדומים וטאליר כמו שהיו בשנים קדמוניות לא נתוסף עליהם פרוטה אחת".

רצונו לומר, שאף משקל המטבעות העותמניים הופחת בהרבה ממה שהיה בשנים קדמוניות, הוחזקו כלפי הזהובים, שהוא קורא להם אדומים, והטאליר (= גרוס) כמו שהיו בשנים קדמוניות.

לשם השלמת התמונה, עד כמה שאפשר, נביא כאן עוד צטוט מדברי מהר"ט²⁹, המשווה את משקל הלבן בזמן שהיו 60 לבנים לזהוב, למה שהיה באחד הזמנים שהועמדו על 120 לזהוב, כנראה בזמן הנדון בתשובה דלעיל²² שבו היה הזהוב 120 והגרוש 80 לבנים, והוטבעו 9 או 10 לבנים מדרהם:

שאלה: שאלתם כתובה שכתב בה כך לבנים ובזמן הנשואין היו הלבנים גדולים ששום כל ששים, זהוב א' ואח"כ פחתו הלבנים ממשקלם בענין שעתה בזמן הפרעון שוין כל מאה ועשרים מאלו הלבנים זהוב א'... תשובה... וכ"ש בדבר מופלג כזה שההפרש מחצה על מחצה שאז היה משקל הלבני ת"ק כל ליטר³⁰ ועתה תת"ק ואיתייקרו פירי מחמת טבעא דוראי כשהוא משלם משלם לפי חשבון מטבע הראשון וכפי משקלו". יחסי הערכים כאן נובעים רק מיחסי המשקל ולא מגזירת המלך, וכן כותב מהר"ט בהמשך דבריו:

"ועדיין יש לבעל הדין לחלוק ולומר דנהי דשורת הדין כך נותנת, אבל מאחר ששנוי המטבעות האלו היתה בגזרתו של מלך... איכא למימר דדינא דמלכותא דינא... אף אתה אמור לו... שאם המלך צוה בפ"י שכל אדם יקח בכל מלכותו המטבע החדש הגרוע, בערך היפה, ושיוכל לפרוע בו חובותיו ודאי דינא דמלכותא דינא וכאן בנ"ד לא ראינו שהמלך גזר בפירוש על פרעון חובות בני אדם ואם הערכאות ופילייהם דנין בכך מה לנו ולהם כי לא כצורנו צורם ועוד בענין זה אפילו אם היה גזור בפירוש על פרעון החובות לא אמרינן בהכי דינא דמלכותא דינא אלא כשמשפטו חרוץ שיהא המטבע הזה מתקבל בכל הדברים כמו הראשון אם בא לקנות תבואה או כלים שלא יהא המקבלן מפסיד אבל כיון שאין בידו להעמיד שיהיו אלו המעות הגרועים מתקבלים ועוברי' לסוחר במקח וממכר כמו הראשונים לענין הפירות אלא בתבואה וכלים אדרבא נתייקרו על חד ארבע וגם לענין כל הסחורות הבאים מארץ מרחק ממלכו' אחרות שאינם מוכרים אלא לפי משקל הזהב והכסף ואף אם יגזור לא תהא גזירתו מתקיימת, לענין הלואה או חוב שבין אדם לחברו כיצד תהא גזרתו קיימת שהלואה לחברו ששים אלפים לבנים שהם אלף זהובים וקבל פרעון ששים אלפים לבנים מאלו שהם ת"ק זהובים ואינן ששים אצלו כי אם כת"ק בכל הדברים שיקח בהם ואפילו אם היה גזור בפירוש האי לאו דינא דמלכותא אלא חמסנותא דמלכותא ואם היה עושה כן לצורך שעה לצורך חיילותיו היה אפשר לומר שדיני דין כדמשמע מדברי הריב"ש ז"ל... ובלבד שיהא משפטו חרוץ שיצא בכל ענייני סחורות עובר לסוחר אבל כאן דלא הא ולא הא איתא... בנ"ד שאין המטבע יוצא בכל הדברים כראשון וגם שאינו לצורך שעתו ולא לחיילותיו אין לו למלך עסק בזה לגזור שיקבלוהו בפרעון החובות".

באוצר-מסעות בעריכת יהודה דור אייזנשטיין עמוד 173. 29. שו"ת מהר"ט, אבן-העזר סימן ב'. 30. במלכות טורקיא היו מאה דרהם לליטרא — רש"ס, תרומות פ"י משנה א'. ולפי מה שכתב רבנו לקמן, שהיו מטבעים 4 1/2 לבנים מדרהם, וכן לפי מה שכתב שמשקלו החדש כפל מהישן, צריך כאן להגיה ת"ן במקום ת"ק.

קנג

ובהמשך דבריו הוא כותב:

"ודכתב לה הכא ממטבע פ' הרי חייב אותו המטבע שהיה נוהג אז וכאילו פירש משקל שהיו כל ד' לבנים וחצי, דראמה א' וכיצד יתן לה לבנים של אחר זמן, ט' כל דראמה...."

שער זה של 80 לבנים לגרוש³¹ [הנובע מ-120 לזהוב. כזכור, שוה הזהוב 1½ גרוש³²], נשאר גם בזמן כתיבת הכנסת-הגדולה על ידי רבנו חיים בנבנישתי, תלמידו של מהרי"ט, והוא מובא גם במכתבו של רבי משה פוריית³³, שכתב מארץ ישראל בשנת ת"י:

"ורייכס טליר אחד [הם] שמונים אשפר... ריאל טליר [העורך, יערי, מציין שהכוונה כנראה לפיאסטר³⁴ הספרדי של 8 ריאלים ספרדיים]. עובר לסוחר בכל מקום ואפילו בירושלים וערכו רייכס טליר אחד".

כתבנו למעלה שהגרוסו הוא הרייכס טליר או הפזו הספרדי. כאן אנו רואים שערכם שווה, וכי הם עולים 80 אשפר, כמו שכתב באותה תקופה בעל כנסת-הגדולה עבור הגרוש³⁵. ממכתב זה יוצא שריאל-טליר אינו ממש רייכס-טליר אלא מטבע אחר, כנראה ספרדי, השווה לו, אבל בעל השל"ה הקדוש כותב במכתבו מא"י משנת שפ"ב:

"והליבן טאליר³⁶ או טאליר סתם³⁷ הנקרא ריאל כולם שוים, רק מועט יש ביניהם והם בכאן בערך כמו שהיו עולים בקדמת דנא בירושלם עיה"ק מחזיק ל"ב אשכיר גדולים".

אשכירים אלה איני יודע מה הם, ונראה שצ"ל אשפיר כמו אשפירו אוטמנים שבשו"ע שהזכרנו למעלה, וקורא הרב למטבע הנקרא פרה או חתיכה — אשפר-גדול. מטבע זה מוזכר במכתב מא"י של שמואל הקראי מקרים³⁸ משנת ת"א-ת"ב, הכותב:

"והחתיכה ר"ל פרא של מצרי לחשבונינו ב' לבנים וחצי".

אם כך הוא גם חשבונו של השל"ה, שכתב 20 שנה לפני כן, יתאים החשבון ל-80 לבנים הטאליר.

לסיכום חשבון הכנה"ג:

לפי השו"ע, שעור פדיון-הבן הוא 120 אשפיר³⁹ אוטמנים. הנקראים לבנים. 40 מאלו היו שווים בזמן השו"ע 3 גרוס⁴⁰ שהם ר"טים גרמניים ו/או פזות ספרדיות (השווים זה לזה). שעור כתובה לפי השיטה שהיא משתלמת ב"מטבע מדינה" — 25 זוז שהם 37½ דרהם בני 2.56 גרם, יוצא לפי הנ"ל — 150 לבנים, שהם 3¾ גרוש⁴¹. עד זמן הכנסת הגדולה הופחתו הלבנים, כך שבזמנו היו הגרוש⁴² ב-80 לבנים, דהיינו פי שניים מאשר בזמן השו"ע, וכך נדרשים 300 לבנים לשעור כתובה דרבנן, ועל זה הוסיף בעל כנסת הגדולה עוד אחד מששים לחומרא בגלל תנודות השער שהיו בימי השו"ע, כפי שמשמע מהדרב"ז ומהאבקת רוכל שהבאנו בסוף פרק נ"ז, וקבע את 37½ הדרהם ל"ש"ה לבנים משמונים הגרוש⁴³. לפי חשבון זה של 3¾ גרוש⁴⁴ בקירוב לכתובה דרבנן, יוצא ל-30 דרהם של פדיון הבן, 3 גרוש⁴⁵ בקירוב, שכמות הכסף שבהם היא כ-76 גרם, ומה שכתוב בשיירי כנה"ג, ד' גרוש⁴⁶ ריאליש, הוא טעות

31. המכתב מובא במסעות א"י בעריכת א. יערי, עמודים 267 עד 304. הקטע המצוטט כאן הוא בעמוד 273. 32. כנוי לפזו הספרדי, ועיין למעלה פרק נ"ז הערות 5 ו-8. 33. טאליר הולנדי עם דמות אריות. 34. לכאורה רייכס-טליר. 35. יערי, מסעות 238, א"ש 194 (מהדהורות מתוארות בהערות 31 ו-28).

הדפוס, וצריך להיות ג'. כך מתאימים שיעורי הגרוש' של הכנה"ג לשיעור שכתבנו משמו בתחילת פרק נ"ז, לפי מה שמוכח מדבריו שחשבון הלוטים של חכמי אשכנז עולה על חשבון הדרהמים של השלחן-ערוך.

פרק ס

הדרהם של השלחן-ערוך

השעור הקטן עבור הדרהם לשיטת השו"ע מסתבר גם מעצם השנוי במספר הלבנים לדינר, שנוקבים הבנימין זאב שהזכרנו למעלה והשו"ע. היחס בין שיעור הדינר לפי הבנימין זאב, ששקל צ"ו ג"ש [= 6 מעות] ומצאם 7 לבנים לבין השו"ע, שלפיו הלבן שווה למעה כסף בת 32 ג"ש, הוא 7 ל-6. אם הדרהם של הרמב"ם בן 64 ג"ש הוא, לדעת הבנימין-זאב, שווה לדרהם הטורקי של כ-3.2 גרם (וזה גם הערך המרבי שיצא למישהו מן הפוסקים ששקל גרעיני שעורה — 50 מיליגרם לגרעין שעורה, שהם 3.2 גרם לדרהם, 19.2 גרם לסלע, — ראה טבלה י'), יהיה שיעור השלחן-ערוך $6\frac{1}{7}$ מזה, שהם קצת יותר מ-2.7 גרם, ובקצת דוחק נוכל, אולי, להוריד מזה או להוסיף על זה קצת, אבל מכל מקום לא יותר מכ-2.8 גרם. אבל אני רואה שלבעל כנה"ג לא נחא ליה להעמיד את שעור הבנימין זאב גבוה מהשעור שהוא מיחס לשו"ע, ולכן בצטטו¹ את הבנימין זאב הוא כותב: "ז' לבנים ממטבע של ארצו", אף שהבנימין זאב חי ביוון תחת ממשלת הטורקים והבנימין זאב כותב "ז' לבנים מכסף ממטבע של הארץ הזאת אשר היא תחת ממשלת אדונינו שולטן שוליימן". ממה שכתב בכנה"ג ארצו, נראה שרוצה בזה לומר, שהלבנים שלו אינם באותו משקל כמו האשפיר-אוטמנים של השו"ע, וכך הוא רוצה למנוע מחלוקת ביניהם.

השלחן-גבוה² הביא להלכה את שיעור פדיון-הבן, בשם שכה"ג: "קרוב לד' גרושי"ש ריאליש" מבלי להגיה אותו, ואנחנו כבר הוכחנו בפרק נ"ז שהוא טעות דפוס וצריך להיות ג' גרוש', וכתבנו שזה מוכרח גם משעור 120 הלבנים הנקראים אשפיר-אוטמנים, שלפיו השו"ע הוא שעור פדיון-הבן. ונראה שגם מעיני הרב בעל שלחן-גבוה לא נעלם דבר זה, שחשבון הלבנים אינו מתאים בשום אופן לשעור ד' גרוש', ולכן היה מוכרח לדחות בשתי ידים את שעור הלבנים ולהקדימם לזמנים שלפני השו"ע, שאז היו הלבנים כבדים יותר. בזה ניתן להבין את הערותיו על מה שכתוב בשו"ע בשני מקומות שהמעה היא אשפיר-אוטמנים. בהלכות ערלה³ על מה שכתוב בשו"ע: "פרוטה שהוא אחד מל"ב במעה כסף שהוא אשפיר-אוטמנים ששוקל ט"ז גרעיני שעורה שהוא רביע דרה"ם", כותב הוא בד"ה אחד מל"ב וכו': "דברי עצמו הם ולו נתכנו עלילות מבטן מי יצא", ובהלכות תרומות⁴ על מה שכותב המחבר "ושיעור פרוטה כחצי שעורה כסף מזוקק שהיא חלק מל"ב במעה כסף שהוא אשפיר-אוטמנים שמשקלו רביע דרהם נמצא שהפרוטה חלק ממ"ח בקטעא ויותר מעט" כותב הוא: "ולא פורש לא בכאן ולא בס"י רצ"ד ס"ו שכתב בכ"ח⁵ לענין פדיון כרם רביעי

1. הובאו דבריו למעלה, סוף פרק נ"ז. 2. רב יוסף מולכו, שלחן-גבוה, חלק ג' מיו"ד — שאלוניקי, תקמ"ד תחת ממשלת השולטן עבדול חמיד, סימן ש"ה סוף ס"ק ד'. הזכרנו דבריו למעלה בהערה 7 לפרק נ"ז.
3. יו"ד רצ"ד סעיף ו' ס"ק י"ז. 4. סימן של"א, סעיף קל"ד, ס"ק שכ"ו. 5. אולי צ"ל בכ"ח, היינו בכמרכן.

מבטן מי יצא שיעור זה שהוא כחצי שעורה⁶ ובודאי שלא מדעתו כ' כן אלא שראה בשום פוסק מן הראשונים ששיעורו כן אלא שלא הביא לנו מקורו. וקטע' דאמר הוא לשון ערבי ובלשונינו [היינו טורקית] נק' פאר"ה".

כתבנו למעלה (ראה פרק נ"ט ד"ה למעלה צדדנו) בחשבון בעל כנה"ג, כי הדרהם של השלחן-ערוך שווה לדעתו לכ-2.56 גרם. גם הבאנו בשמו שכך היה המנהג לתת לפדיון-הבן 30 דרהם בצמצום [מדרהמים אלו]. מכך אנו מבינים שבימי כנסת-הגדולה דרהמים בשיעור הנ"ל אמנם היו קימים, ואינם רק שיעור המכוסס על חשבון. על קיומו הממשי של דרהם כזה אנו לומדים גם מדברי רבי משה פוריית מפראג, אשר בתחילת ספרו, דרכי-ציון⁷, המתאר את המצב בירושלים, אשר הדפיסו באיריש בשנת ת"י, דהיינו בזמן בעל כנסת-הגדולה, הוא כותב:

"ואו דא שטייט דאז ווארט טליר איז דייטש ליבן טליר. אונט וואו דא שטיט ראטל איז איין גיוויכט דז דא וועגט פינף דייטשי פונט. אך היישט איין מאס ראטל דאז איז אנדר הלכן פרעגר פינט. און אין איין ראטל זיינן צוועלף אונצין אונ' איטלכה. אונץ איז פינף אונזיבציג דרהם. און וואו דא שטיט פרה איז איין זילברה מטבע די דריי גילטן צוויי פצין, און איין ליבן טליר גילט דרייסיג פריס".

המשקל האשכנזי, שבו מעריך הכותב את הראטל, הוא המשקל הקלני הידוע (ראה פרק י') שלפיו הטביעו החל מהמאה ה-15 או ה-16 את כל מטבעות אשכנז, ושבו היה הלוט [= חצי אונקיא] שווה כ-14.6 גרם. שלוט זה היה נקרא בסתם לוט אשכנזי, אנו רואים מדברי החות יאיר⁸ שכתב:

"והנה בצרפת כל לוט כבד [ב]חלק כ"ף מבאשכנז".

וכבר כתבנו למעלה (פרק ז') שבצרפת היתה האונקיא 30.6 גרם, והלוט חצי מזה – 15.3 גרם, וכשנוריד מזה את החלק ה-21 מלכר שהוא החלק ה-20 מלגו, נקבל 14.57 גרם. הליטרא באשכנז⁹ כאותם זמנים ועד החלפת המשקל הישן בשיטה המטרית היתה מורכבת מ-16 אונקיות. וכן היה עוד בימי מהר"ם מרזטנבורג¹⁰, שהשוה ליטרא ל-2 זוקקין

6. ר"ל מבטן מי יצא, שהפרוטה, שהיא כידוע חצי שעורה, שזה לאחד מ-32 באשפירו אוטמאניס, אבל בשום אופן אי אפשר לפרש, שהרב תמה מנין לו עצם הדבר שהפרוטה היא חצי שעורה, כי ספרי הראשונים מלאים מזה, וכן הוא ברי"ף, ברמב"ם וברא"ש. 7. הדברים מובאים בתרגום עברי בספר מסעות א"י בעריכת א. יערי, עמוד 270, אלא שיערי השמיט את הדברים מגוף הספר והכניסם לסוף המבוא של יערי לספרו של פוריית. התרגום הוא: כל מקום שנאמר כאן המילה טליר, פירושה טליר-אריה (ליבן-טליר) ובמקום שכתוב כאן רוטל, הכוונה למשקל השוקל כאן חמשה ליטרות (פונט) אשכנזיות. כמו כן יש מידה הנקראת רטל, שהיא $1\frac{1}{2}$ פינט של פראג [= 3 ליטר]. וברטל אחד יש 12 אונקיות. וכל אונקיה 75 דרהם. ואיפה שכתוב, כאן פרה, הרי היא מטבע כסף ששלשה ממנו שוים שני פצים, וטליר-אריה אחד שוה שלשים פרה. יערי תרגם את המילים "דייטש ליבן-טליר" כ"ליבן-טליר גרמני" ואינו נראה, כי הליבן-טליר (= טליר אריה) נחשב למטבע הולנדי, וגם יערי עצמו כנראה הרגיש בכך בהערה 1. ונראה שבאותם ימים היו במבטא הגרמני מתחלפות האותיות ד' וט', וצריך להבין 'טייטש', כלומר 'פירושה', כפי שתרגמתי. 8. סימן א' לקראת סוף השגה ו'. 9. חוץ מליטרא של מרקחת שהיתה של 12 אונקיות, דהיינו כ"ד לוט, וכן כתב בעל חות יאיר בסימן א' באמצע השגה י': "כי לטרא אפטיק אינו, רק כ"ד לוט". 10. הובאו דבריו במדרכי, כתובות פי"ג סימן רפ"א, ובקצת שנויי לשון בתשובות השייכות להל' אישות שבסוף ספר נשים לרמב"ם, סימן י"ג. ראה גם שו"ת מהר"ם מינץ סימן ק"ט ד"ה וראיתי. הליטרא בת 2 זוקקים לא שמשה בדרך כלל לשקילת כסף וזהב, שהיו נשקלים בלולים ובזוקקים, ולכן כשהיה מדובר ממש בליטרא מכסף היו כותבים ליטרא למשקל הברזל, וכשלא כתבו למשקל הברזל, היה מקום להסתפק, אם הכוונה היא למשקל הברזל או שמשתמשים בשם ליטרא לתאור הזקוק, שהוא הליטרא של

[הזקוק — לעולם הוא 8 אונקיות, שהם 16 לוט]. וכן כתב בעל חות-יאיר¹¹ על הליטראות שבימיו: "והנה לטראות של החזקוני כפל ליטראות דידן, שהם ל"ב לוט, בקירוב" (הכנסתי פסיק לפני המילה "שהם" ולפני המילה "בקירוב", כי המילה "בקירוב" חוזרת על כפל ליטראות החזקוני, ור"ל שליטראות אלו כפל בקירוב מלטראותיו, שהם מחולקים ל-32 לוט מהלוטים של מקומו וזמנו).

נקח את הלוט האשכנזי, כפי שיוצא מחשבון החות-יאיר, 14.57 גרם. הליטרא, שהיא 32 לוט כאמור, יוצאת ל-466.24 גרם. הרטל, שהוא כאמור 5 ליטראות כאלה, יוצא ל-2.331 ק"ג. האונקיא, $\frac{1}{12}$ מרטל = 194.27 גרם, והיתה מורכבת, כאמור, מ-75 דרהם, כך שלכל דרהם יוצא 2.59 גרם. זה בכ-1.2% יותר מהשיעור של 2.56 גרם שכתבנו לחשבון בעל כנסת-הגדולה. הפרש זה קטן מאוד, ובמעט דוחק נוכל אולי להעלות קצת את שיעור 2.56 הדרהם שחשבנו עבור הכנה"ג. גם שיעור 5 הליטראות הגרמניות לרטל, שכתב הרב משה פוריית, אפשר שאינן ממש בדקדוק, ואם נפחית מהם רק 1.2%, יגיע הדרהם שחשבנו על פיו, ל-2.56 גרם.

יחס זה של 5 ליטראות אשכנזיות, בנות ל"ב לוט, לרטל של 900 דרהם (12×75) נותן לנו עבור 30 דרהם — בדיוק 5 לוט ושליש, ובכך משתווה שיעור פדיון-הבן שכתבו חכמי הספרדים לשיעור $5\frac{1}{3}$ לוט שכתבו חכמי אשכנז. כל זאת אם 5 הליטראות האשכנזיות שנותן ר"מ פוריית לרטל הם בצמצום. אם נפחית מזה רק אחד מששים נקבל עבור 30 דרהם 5.2444 לוט, שהוא פחות רק במשהו מ- $5\frac{1}{4}$ לוט לפדיון הבן, שהביא בעל שכה"ג וקצת מחכמי אשכנז. כיוון שבעל שכנה"ג מתרעם על שהעם מצמצמים לתת לפדיון-הבן 30 דרהם בצמצום ואינם מחמירים כדעת האומרים 5 לוט ורבע, הרי שיש להבין מדבריו, ש-30 דרהם פחותים במשהו מ-5 לוט ורבע.

שיעור קטן עבור הדרהם של השלחן-ערוך מתקבל גם ממה שכתב מהר"ם טיקטין¹²: "וכתב הר"י קרא שהמעה היא מכוונת לאספר אוטמן, ושמעתי שהאוטמן הוא פחות מגדול פולניש שתות".

מהר"ם טיקטין חי בזמן מן הב"י והיה תלמיד הרמ"א¹³. אין לדעת בדיוק מתי כתב או שמע את הדברים הללו. הגהותיו על הרי"ף הודפסו רק בשנת שנ"ח, על ידי בנו, לאחר שהוא עצמו כבר נפטר¹⁴. מכל מקום, הכמות המרבית של כסף בגדולים הפולניים מאז הודפס השו"ע לא היתה יותר מ-0.791 גרם¹⁵, כך שהאספר שהיה, לפי מה ששמע מהר"ם, קטן ממנו בשתות, לא היה יותר מ-0.659 גרם, והדרהם לא יותר מ-2.64 גרם.

כעת (שנת תשמ"ג) יצא לאור ספר שאלות ותשובות מתנות-באדם וכו' תשובת ר' יחיאל ניסים בכמה"ר שמואל מפ"סא מר"ח תמוז שט"ז, ובה כתוב, שלפי מה שכתב רש"י, שהשקל — משקלו חצי אונקיא של קולוניא, ולפי מה ששקל המשיב עצמו, בפירצה בשנת רפ"ז, שקל שנשלח לו מירושלם תובב"א ומצאו "חצי אונקיא" מכסף צרוף ומזוקק", ולפי מה שכל חצי אונקיא כסף מזוקק שוה לששה מטבעות הנקראים 'קרליני' שהם ד' 'יוליא' וחצי¹⁶ — שוה

כסף. 11. חות-יאיר (הדפיסו בפ"פ בתנ"ט), סימן א' באמצע השנה י'. 12. הובאו דבריו בחידושי-אנשי-שם המודפסים בגליון הרי"ף, ב"ק פרק ד' (דפוס וילנא ראש דף י"ח), והעתקו בפחד-יציחק ערך פדיון בכור אדם. 13. ראה שם-הגדולים ערך מרדכי מטיקטין. 14. אל"י. 15. ראה הערה 5 לפרק נ"א. 16. השנה למה שכתוב בשלשלת-הקבלה דרוש על המטבעות והמדות, בשם רבי עובדיה מספורנו (עין בדפוס ראשון או בהעתקו שיצא לאור לאחרונה; הדברים חסרים ברוב הדפוסים) שסלע בן שפ"ד גרעיני שעורה

כל מעה, שהיא החלק העשרים משקל של משה, ג' סולדי ממטבע טוסקאנה, "והוא שווי א' אספירו תוגרמי", כלומר אשפירו של טורקיה, דהיינו של ממלכת עותמן. הוא מוסיף ששקל ט"ז גרעיני שעורה, והיו שוים לט"ז גראני שכל כ"ד מהם עושים 'דינר' וכל אונקיה מורכבת מ-24 דינר. כך יוצאת המעה בתשיעית יותר מלפי חשבון חצי האונקיה ל-20 מעות¹⁷, והוא חושב שלדעת הגאונים המעה גדולה בתשיעית משהיא לדעת רש"י. בטבלה י"ט ראינו, שהאונקיה של פירנצה היתה כ-28 1/3 גרם, ובפרק ס"ה נראה שהשקלים העתיקים הנמצאים בחפירות שוקלים חצי מזה, יהיה איפוא האספירו הנזכר, מטבע שבו ניתן לקנות כסף צרוף במשקל 0.708 גרם, וכעד 4 מטבעות כאלה – 2.83 גרם כסף צרוף.

פרק ס"א

המיידים – חצי דרהם

על קיומו של דרהם מצרי קטן בסביבות 2.7 – 2.6 גרם, נוכל ללמוד גם ממה שכתב הרדב"ז בתשובה¹ הדנה בשינויים שהיו במטבע הנקרא מיידים. בתוך דבריו הוא כותב: "שבזמן המלכים הראשונים היה משקל המיידים חצי דרהם כסף צרוף ולכן קראו אותו נרץ שפירושו חצי דהיינו חצי דרהם אבל המלכים הבאים אחריהם פחתו מן המשקל וגם נתנו בו נחושת ונמצא שאין להם משקל ידוע ולא שיעור כסף ידוע וגם המזויפים קוצצים ממנו מעט ועדיין שמו עליו ויוצאין בהוצאה ומשום האי טעמא מסתברא לי שאין המיידים משקל כסף ידוע".

מטבעות אלו מוזכרים ברדב"ז גם במקומות אחרים ובאיותים שונים: מאידים², מאידי"ש³ ומיידים⁴.

מאידים אלו נקראו על שם מלך מצרים, שיך אל-מויד סיף אל-דין אבו אלנצר שמשל על מצרים, א"י וסוריה בשנים 824 – 815 לישמעאלים, שהם קע"ב – קפ"א למנינו [1412 עד 1421 לנוצרים]. ההסטוריון הערבי מקריזי⁵, בן דורו של אל-מויד, כותב שבזמן השליטים שקדמוהו השתמשו רק, או בעיקר, במטבעות נחושת עד שבא מויד והנהיג מחדש את מטבעות הכסף הצרוף. הוא כותב שבחודש סאפאר משנת 818 לישמעאלים [ה'קע"ה] פרסם השולטן הנ"ל צו לפיו יש להשתמש בכספים ה"מוידיים" שהטביע. מקריזי מרעיף עליו תשבחות על ששם קץ למעשי המרמה ולהליכה בדרכי הרשעים, המנפיקים מטבעות נחושת וממיטים שואה על ארצם, והוא מונה את היתרונות של הכספים המוידיים מנקודת השקפה כלכלית ודתית.

שוה ה' יוליא (Giulio) – מטבע של מדינת האפיפיור), ויהיה הסלע של 20 גרה, דהיינו ש"כ שעורות, רק 4 1/6 יוליא. 17. בתוך הדברים יש הגהה שהיתה כתובה בגליון. המגיה כותב, שלפי מה ששקל הוא, מצא כי ק"ס שעורות שוקלות ז' 'דינרים', כלומר 168 גראני. יהיה משקל המעה 16.8 גראני, דהיינו 0.826 גרם.

1. שו"ת הרדב"ז תשובה תק"ס. 2. שם תתקמ"ו. 3. שם אלף ל'. 4. שם תמ"ט. 5. בחבורו על המטבעות המוסלמיים. תורגם לצרפתית ב"שנת 5 לרפובליקה" (תקנ"ז) ע"י סילבסטר-דה-ססי תחת השם "Traité des Monnoies Musulmanes", Traduit de l'Arabe de Makrizi par S. de Sacy. דבריו על המיידים הם

פופר⁶ כותב ש-5 מטבעות של מלך זה, שנותרו נוסח פרסמו לפני פרסום ספרו של פופר, ארבעה שוקלים 1.22 גרם כ"א, ואחד — 0.622 גרם. הראשונים הם איפוא במשקל חצי הדרהם המויד, והאחרון — רבע. בכתבים עתיקים מצא שמשקל מטבע הדרהם של שוך אל-מויד היה $\frac{7}{8}$ מדרהם, ומתוך שהוא חושב שהדרהם בו משתמשים מקורותיו הוא של 2.97 גרם, מה שיוצא מלקיחת הדרהם כ- $\frac{7}{10}$ מהדינר הערבי העתיק של 4.25 גרם (ראה פרקים ל"א ול"ב), יוצא לו שמשקל המאדי צריך להיות 1.30 גרם. את ההפרש בין המשקל של המטבעות שנמצאו לבין 1.30 גרם הוא מיחס לשחיקה.

בספרו⁷ משנת 1964 [תשכ"ד], בו הוא אוסף את תיאורם ומשקלם של מטבעות השולטנים הממלוקים שפורסמו עד זמנו, מתאר בלוג מהאגודה הנומיסטית האמריקנית גם 30 מטבעות כסף של השולטן שייך-מויד, ומציין את משקלם. מטבעות אלו, כפי שהוא מתארם, נושאים את שמו של מויד אבו-נצר, ובדרך כלל גם את תאריך ההטבעה ומקום ההטבעה, אלא שלפעמים חסרו המאות ולפעמים העשרות, כך שבמקום שמונה עשר ושמונה מאות, למשל, מופיע לפעמים בתאריך רק שמונה ושמונה מאות (תמאן ותמאן-מאיה). מטבעות אלו הוטבעו בקהיר, בדמשק ובחלב. הם אינם נושאים עריך. הוא כותב, שמספר המטבעות הנמצאים קטן מכדי שאפשר יהיה להחליט על המשקל שלפיו הוטבעו. ואולם בנספח שבסוף ספרו⁸ הוא מספר, שתוך כדי הכנת הספר לדפוס רכשה אגודתו 222 מטבעות, מתוך מטמון שנמצא. רוב מטבעות אלו נשתמרו היטב. את המטבעות ניתן לחלק ל-3 קבוצות. קבוצה אחת [23 מטבעות] מכילה מטבעות שמשקלם בין 2.60 ל-2.73 גרם, אותם יש לסווג כדרהמים שלמים. מטבעות מקבוצה זו הוטבעו כולם בקהיר. קבוצה אחרת לה משתייכים רובם הגדול של המטבעות, מכסה את התחום שבסביבות 1.20 ל-1.43 גרם ואלו הם חצאי הדרהם [מה שהרדב"ז קורא מידי סתם]. את המטבעות שבין 0.60 ל-0.72 גרם [10 מטבעות] מסווג בלוג כרבעי דרהם. בנוסף לכך ישנם שלשה יוצאים מהכלל, השוקלים 1.62 ו-1.67 גרם. כמו כן יש כ-10 מטבעות שמשקלם מפוזר בין 1.0 ל-1.19 גרם. יתכן ואלו חצאי-דרהם חסרים או שחוקים. 2 מטבעות שוקלים 2.50 ו-2.51 גרם. אלו כנראה דרהמים חסרים, או שחוקים. מהמטבעות שבין 1.20 ל-1.43 גרם המפורטים בגוף הספר ובנספח, החלוקה היא כדלקמן: 1.20 — 2 מטבעות, 1.21 — 2; 1.22 — 1; 1.23 — 1; 1.24 — 3; 1.25 — 2; 1.26 — 6; 1.27 — 10; 1.28 — 9; 1.29 — 12; 1.30 — 19; 1.31 — 14; 1.32 — 11; 1.33 — 11; 1.34 — 16; 1.35 — 6; 1.36 — 10; 1.37 — 6; 1.38 — 1; 1.39 — 1; 1.40 — 2; 1.41 — 0; 1.42 — 0; 1.43 — 1.

בלוג מציין, שהרוב המכריע של חצאי-הדרהם שוקלים כ-1.3 גרם, והוא מסיק ש"אין ספק שמשקל המטבעות הופחת במתכוון להתאים לפיחות של כ-10% במשקל הדרהם". כ-90% מהמטבעות שנמצאו מזמן שייך-מויד הם חצאי דרהמים, וזה יכול להסביר את היות החצאים נקראים מיידים סתם.

אם נרצה לדייק במשקל המיידים, והדרהמים, שמהם המיידים מהווים את החצי, נראה שאף על פי שרוב (19 מטבעות מהמפורטים למעלה) המיידים שוקלים 1.30 כפי שציין בלוג,

בעמודים 47 עד 53 בהוצאה הנ"ל. נמצא בסמה"ע במו"ר. 6. Egypt & Syria Under the Circassian Sultans. 1382—1468, by William Popper, University of Calif. Pub. vol. 16. (1957) The Coinage of the Mamluk Sultans of Egypt and Syria, by Paul Balog. Numismatic Studies No. 12. A.N.S. — 43 עמ' 48 — 299 — 305. 8. שם עמ' 387 — 393. בנספח זה הוא מפרט את הקוטר

הרי שיש לא פחות מ-16 השוקלים 1.34, והאיזור שמסביב ל-1.34 גם הוא צפוף, וכן יש להביא בחשבון שהרוב המכריע של הדרהמים, או המאידים הכפולים, שוקלים יותר מ-2.60, כאשר האיזור שבין 2.67 ל-2.73 מכיל 11 מטבעות (3 שוקלים 2.68 גרם, 3 — 2.70, 3 — 2.72, אחד שוקל 2.67 ואחד 2.73), ולכן נראה ש-2.68 — 2.70 גרם מתאים יותר להיות המשקל המדויק של הדרהם של אל-מויד. את רבוי המטבעות בתחום שקצת מתחת למה שמתאים למשקל זה לא קשה ליחס לשחיקה מועטת.

אם כנים הדברים, ואם רמה זו עבור משקל הדרהם היתה בתוקף גם בימי הרע"ב, שעלה ארצה כ-70 שנה אחרי אל-מויאד, יתאים שעור רבנו עובדיה מברטנורה, הכותב⁹, כי הדרהם בימיו במצרים ובכל ארץ ישראל שוקל ס"א גרגירי שעורות בקירוב, לשיעור שכתבנו בשם הגאונים. כיצד? כתבנו (ראה פרק כ"ו) בשם הגאונים כי הדינר הערבי, שמשקלו 4.25 גרם, שווה במשקלו לדינר התלמודי השוקל צ"ו גרעיני שעורה. זה נותן עבור גרעין השעורה כ-44.27 מיליגרם, ועבור ס"א ג"ש כ-2.70 גרם, והרי זה משקל הדרהם שיחסנו לשולטן אל-מויד. ועדיין צריך עיון במה שמדברי הרע"ב נראה בעליל, שהוא חושב שגם בימי הרמב"ם היה משקל הדרהם זהה למשקלו בימי הרע"ב, וכי הרמב"ם שקל את שיעור החלה בדרהמים של ס"א גרעיני שעורה, וזה לא מתיישב עם מה שכתב הרמב"ם עצמו במשנה-תורה¹⁰, ש-520 הדרהמים הנ"ל שווים ל- $\frac{86}{3}$ סלעים, שאת משקלם קובע הרמב"ם בתחילת הלכות שקלים כשפ"ד ג"ש, מה שנותן ס"ד ג"ש לדרהם. ובאמת הרמב"ם סותר גם את עצמו, כי בפירוש המשנה בבכורות¹¹ הוא כותב, שהדרהם המצרי שוקל רק ס"א גרעיני שעורה, כמו שכותב הרע"ב כאן, וכן עושה את כל חשבונותיו שם לפי ס"א ג"ש לדרהם, ואף אם נאמר שהרמב"ם חזר בו, למה תפס הרע"ב את פירושו על המשנה עיקר ולא את מה שכתב במשנה תורה? וכבר עמדו רבים על הסתירה בדברי הרמב"ם. והרב בעל שיעורי-תורה כתב¹²: "אבל איך שיהיה נראה דאין פלוגתא במשקל הדרהם, רק במשקל השעורים"¹³. ולפי דרך זו, ולפי מה שחשב הרע"ב את משקל הדרהם בימי הרמב"ם למשקלו בימיו, ואם אמנם היה משקל הדרהם בימי הרע"ב את משקל הדרהם בימי הרמב"ם, נצטרך לומר, שהרמב"ם בפירוש המשנה חשב את משקל השעורה לחלק ה-61 של הדרהם המצרי הנ"ל, ובמשנה תורה חשב שאינו אלא החלק ה-64 של אותו דרהם (כך יצא משקלו ל- $\frac{2}{64} = 0.0422$ גרם, ומשקל הסלע בן שפ"ד גרעינים — 16.2 גרם), והרע"ב חשב את דברי הרמב"ם בפירוש המשניות לעיקר (והיה הסלע לדעתו 17 גרם), ולכן כתב שהדרהם הנ"ל אינו שוקל אלא ס"א ג"ש. תהיה איך שתהיה דעת הרע"ב על הסתירה ברמב"ם, את הדרהם של ימיו הוא מעמיד על ס"א ג"ש, ובכדי להשוותו לדעת הגאונים צריך לומר שהדרהם בימיו היה כ-2.7 גרם.

והמשקל של רוב המטבעות שנרכשו, אבל לא את של כולם. 9. עדיות א', ב': "ורמב"ם און ותקן וברק ומצא שמשקל ה' מאות ועשרים דרה"ם מקמח חטים הוא שעור הקמח החייב בחלה. ומשקל הדרהם ידוע במצרים היום, ובכל ארץ ישראל שהוא משקל ס"א גרגירי שעורות בקירוב". דברי הרמב"ם הם בפירוש המשניות כאן, וכן במשנה-תורה בהלכות בכורים פ"ו הל' ט"ו. עיין גם מה שכתבנו לקמן בהערה 22 לפרק ע"ה. 10. ספר זרעים הל' בכורים פ"ו הל' ט"ו. 11. פ"ח ד"ה חמש סלעים. בנדפס יש שבועים גדולים בחשבונות. לכן יש להשתמש במהדורת הרב קאפח. דברי הרמב"ם כפי שהם במהדורת הרב קאפח, מובאים גם בכו"פ פט"ו (דפוס ברלין — תר"א דף סג. ד"ה אחר שהסלע). 12. שערות מהדורה ב' — תש"ז, עמוד פ"ג. 13. לעומת זאת, בשער המדות המודפס כהקדמה לתנ"ך מקראות-גדולות דפוס ויניציאה — תל"ח כתוב: "וראמה הנ"ל משקלה ס"ד שעורות גראני בלעז עיין בטור א"ה סימן ס"ו וטור י"ד סימן רצ"ה [צ"ל רצ"ד] וסימן ש"ה ואם הרב רבינו עובדיה כתב ריש עדיות שבזמנו היתה ס"א שעורות אולי הקלו משקלה כמו שהקלו אותה עוד במקומות אחרות". את הרמב"ם בפירוש המשניות בבכורות, שגם הוא כותב שהדרהם שוקל ס"א שעורות, אין

מה שעומד מנגד למה שכתבנו, הוא, שדווקא המטבעות הנמצאים מזמנו של הרע"ב נראים יציבים במשקלם והם כבדים במקצת, אבל בבירור, מחצאי הדרהמים של תקופת אל-מויד. הרע"ב עלה ארצה בשנת רמ"ח וגמר כאן את פירושו. עלייתו היתה בימי השולטן המצרי אלאשרף אבו-אלנצר קאיתבאי, שמשל משנת 873 עד 901 לישמעאלים [רכ"ח – רנ"ו]. מטבעות הכסף שלו, כפי שהם מופיעים בספר הנ"ל של בלוג¹⁴, שוקלים כמעט כולם (31 מתוך 37) בין 1.34 ל-1.55 גרם. שנים שוקלים 0.72 ו-0.75 גרם, והם, כנראה חצי מאידי. אחד, יוצא-דופן, שוקל 2.00 גרם. שני מטבעות שוקלים 1.29 גרם כל אחד, ומטבע אחד שוקל 1.28 גרם. בתחום שבין 1.40 ל-1.47 גרם יש 15 מטבעות, ומהם 10 בתחום שבין 1.44 ל-1.47 גרם. על חלק מהמטבעות אף כתוב מפורש "נצף", כלומר חצי [דרהם] (גם על מטבע אחד של 0.75 גרם כתוב "נצף" וצריך אולי להבין בו חצי מידי). הדרהם היוצא ממטבעות אלו הוא כ-2.9 גרם, ואולי אפילו עוד קצת יותר.

יתכן שגם בימי הרדב"ז שקלו הדרהמים בירושלים 2.7 גרם, אך כנראה לא חשב הרדב"ז את דרהמי זמנו לדרהמים של הרמב"ם. בהלכות בכורים¹⁰ כתב הרמב"ם, שכלי המכיל 520 דרהם¹⁵ מקמח מצרים – בו מודדים שעור חלה. הרדב"ז כתב שם, ששעור זה שווה ל-7½ אוקיות ירושלמיות. האוקיא הירושלמית, כפי שהיתה עד ימינו, מורכבת מ-75 דרהם. 520 דרהם הם איפוא רק 6.933 אוקיות. 7½ אוקיות ל-520 דרהם נותנים 69 דרהם ושליש לאוקיא, ו-832 דרהם לרטל של 12 אוקיות. חלוקה כזו לא מצאנו בספרים עבור שום מקום, וגם קשה להניח, כי אמנם היתה אי פעם מערכת משקל עם חלוקה מזוהה¹⁶ כזאת. יותר סביר להניח, שהרדב"ז חושב את הדרהמים של הרמב"ם לגדולים מהדרהמים שמהם היו בזמנו האוקיות הירושלמיות 75. ירושלים נכבשה על ידי הטורקים מידי המצרים עוד לפני שהתיישב בה הרדב"ז, אבל יתכן שהמשקלות המצריים עדיין היו בשמוש. היחס בין משקל הדרהם שממנו היתה בזמן הרדב"ז האוקיא 75, לבין משקל הדרהם של הרמב"ם, לדעת הרדב"ז, צריך, לפי זה, להיות כמו 75 ל-69⅓, שהוא 1.0817. אם דרהמים אלו היו של כ-2.7 גרם, כמו שכתבנו למעלה, יהיה הדרהם של הרמב"ם לדעת הרדב"ז – 2.92 גרם. אפשרות אחרת היא, שבימי הרדב"ז היתה עדיין האוקיא הירושלמית בת 66⅔ דרהם, והרטל בן 12 אוקיות – 800 דרהם, כמו שהיה בימי הכפתור-ופרח¹⁷. במקרה כזה נצטרך לומר, שהרדב"ז חשב את הדרהם של הרמב"ם לקטן ביחס של 66⅔ ל-69⅓ מהדרהם שהיה בזמנו. יחס זה הוא כמו 25 ל-26, קרוב מאד ליחס של 24 ל-25, שלפי רב אברהם בן הרמב"ם¹⁸ הוא היחס בין 64 גרעיני שעורה, עליהם מבוסס הדרהם המצרי של הרמב"ם, לבין ה"דרהם-אל-ערביה" המבוסס על 64 גרעיני חיטה. לפי גישה זו יוצא, שהרדב"ז חשב את דרהמי ירושלים שבזמנו ל"דרהם-אל-ערביה" הנ"ל. דבר זה קשה לבדוק אותו, שכן לא מצאתי נתונים רבים על משקלי הדרהם בירושלים בזמן הרדב"ז, ואם היו שווים לדרהמים שבמצרים

בעל שער המדות מזכיר. עיין גם לקמן הערה 22 לפרק ע"ה. ¹⁴ עמוד 351 עד 355. ¹⁵ ברמב"ם הלשון הוא "חמש מאות ועשרים זוז מזווי מצרים בזמן הזה". ואולם הרדב"ז כתב שם בשמו "תק"כ דרהם", וכך מבואר גם בכסף-משנה. ¹⁶ אוקיא של 66⅔ כן נפוצה, ומקורה ברטל של 800. דרהם, המחולק ל-12 אוקיות. במערכות המשקל הערביות מצויות אוקיות בעלי מספר מזווי של דרהמים, ואף של שבוי דרהמים, אבל הרטלים בכל המערכות שראיתי הכילו מספר הגיוני של דרהמים. ¹⁷ כפ"פ פרק ט"ז (דפוס ברלין – תרי"א דף ס"ו: ד"ה ואחר שידעת), וכן כתב, להבדיל, גם ההגמון של נציבין, מר-אליה (מת בסביבות 1049 לנוצרים שהיא ד' תת"ט ליצירה) במאמרו על המדות והמשקלות. הובאו דבריו בתרגום צרפתי על ידי סובייר (Sauvier). בעמודים 291-313 מכתב העת דורא"ס ס"ח כרך IX (1879). הנתונים על ירושלים הם בטבלה בעמוד

או לא. אם הדרהמים בירושלים היו באותו משקל כמו שמתקבל מהכפלת המטבעות של קאיתבאי שהובאו לעיל כ-2, דהיינו בערך 2.9 גרם וקצת יותר, יהיו, לפי גישה זו, הדרהמים של הרמב"ם לדעת הרדב"ז, כ-2.8 גרם, וכמו שיצא לנו בדעת הרמב"ם (ראה הערה 1 לפרק כ"ח), בקירוב.

כל זאת כתבתי לפי מה שהיה רחוק בעיני לומר, שהיו בירושלים אוקיות של $69\frac{1}{3}$ דרהם, מה שלא התאים לא למצב שהיה עד ימינו, שהאוקיא הירושלמית היתה מורכבת מ-75 דרהם, ולא למצב שהיה בימי הכפ"פ, שהאוקיא הירושלמית היתה מורכבת מ- $66\frac{2}{3}$ דרהם, בנוסף למה שמערכת משקל כזאת, שבה תהיה האוקיא מורכבת מ- $69\frac{1}{3}$ דרהם, נראתה לי כמוזרה. אבל לאחר העיון נראה, שבסוף ימי השלטון המצרי הותאמו האוקיא והרטל של ירושלים, ואולי גם של ערים אחרות, להיות בדיוק 6 פעמים כמו האונקיה והליטרה של ונציה, שהיתה באותו זמן רוכלת עמים.

על היות הרטל הירושלמי שזה ל-6 ליטראות של ונציה (ומשום כך האוקיא הירושלמית, שהיא החלק ה-12 של הרטל, שזה ל-6 אונקיות של ונציה, שכל אחת מהן היא החלק ה-12 של הליטרא) למדתי מאגרת מסעות בן דורו של הרדב"ז, ר' משה באסולה, המספר¹⁹, כי מנהג הישמעאלים בירושלים לתלות עצירת מטר ביהודים השותים יין, ובשנת רפ"ב (1522) העליל השר על זה והתפשרו אתו "ושמו העול הזה על כל מי שעשה יין ועלה חצי דוקט²⁰ היינו ב' מרצילי²¹ בעד מאה רוטולי יין הם שש מאות ליטרי שלנו". ובמקום אחר²², בו הוא מספר על מחיר השעוה הלבנה בטרפולי, הוא כותב: "והרוטולו שהוא ו' ליטרי וונציאני שוה ששים דרימ". כפי הנראה מכאן, היה המשקל בטרפולי שווה לזה של ירושלים, ובשניהם היה הרטל שש ליטראות של ונציה, והאוקיא — שש אונקיות של ונציה. בפרק ט' כתבנו על כך שבונציה היו כמה סוגי ליטראות ואונקיות. אם כוונת ר"מ באסולה לליטרה של 358 גרם, יהיה הרטל הירושלמי 2148 גרם, והאוקיא הירושלמית — 179 גרם. שיעור חלה, 520 דרהם מצריים, שהרדב"ז משווה ל- $7\frac{1}{2}$ אוקיות, יוצא ל-1342.5 גרם, והדרהם המצרי — 2.58 גרם. זה שווה ממש, תוך דיוק של כ-2 מאיות גרם, למה שכתבנו בפרק נ"ט (ד"ה "למעלה צדדנו") על שעור הדרהמים של בעל הכנסת הגדולה.

298. 18. ראה הערה 15 לפרק ל"א. 19. מסעות א"י בעריכת א. יערי, עמוד 160. חשבון דומה נמצא גם באגרת ר' דוד דיררוסי משנת רצ"ה (1535), המובאת באגרות א"י בעריכת אברהם יערי, עמודים 182 עד 189. בסוף עמוד 184 כתוב, שכ"ז רוטולי הם "כמו קס"ב ליט' משלנו". בעמוד 178 כתוב: "והכל נמכר ברוטולו שהוא ששה ליט' שם". אבל בעמוד 200 שבאגרות א"י, במכתב מר' שלמה מיינשטרל מצפת משנת שס"ח (1607 למספרם) כתוב: "וכל ראטיל משקלו ט' ליטרין של מעהררין במשקל", וזה בלתי-אפשרי, שהרי לפי מה שהבאנו בפרק ה' בשם הש"ך, משקל מעהררין היה אז שוה למשקל וינה, והליטרה שלהם היתה שוה לכ-560 גרם. כך ש-9 ליטרין הם כ-5040 גרם, ועל רוטל כה כבד (יותר מכפלים ממה שיוצא מ-6 ליטראות של ונציה) בתקופה זו, לא שמענו. אולי משגה הוא. 20. "ממטבע שלהם כל דוקאט הוא ד' מרצילי". כך כתב ר"מ באסולה מיד לפני זה. 21. צורת רבים של מרצילו, Marcello, מטבע ונציאני שהכיל 3.091 גרם כסף, והיה שוה 10 סולדי, דהיינו $\frac{1}{2}$ לירה ונציאנית. בשנת הר"פ הועלה מחירו ל- $10\frac{1}{2}$ סולדי (ש' ערך Marcello). בשנת רפ"ו הועלה מחירו ל-12 סולדי (פפדו' כך 2 עמוד 749). הדוקטים הנוכחים הם של דמשק, שהיו אז (לפי אותו כותב, בעמוד 33 שם) שליש מדוקט הזהב של ונציאה. לפי פפדו' (עמוד 750) היה בשנת רל"ב דוקט הזהב של ונציה שוה 124 סולדי, וברע"ז הוא היה שוה 130 סולדי. ביולי שנת רע"ט הושם דוקט הזהב הונציאני על 134 סולדי, בדצמבר ר"פ על 136. ובנובמבר רפ"ה על 146 סולדי. בלקטיושר לר' יוסף כ"ר משה (דפוס ברלין — תרס"ג עמוד 157), תלמיד בעל תרומת הדשן, מחושב $\frac{1}{4}$ הדוקט של ונציה ל-31 סולדי, דהיינו 124

למעלה (פרק ס', בדברי רבי משה פוריית) כתבנו, שבשנת ת"י כבר היתה האוקיא בירושלים בת 75 דרהם, והדרהם שם היה זהה במשקלו, בתוך גבולות של כ-2 מאיות גרם לדרהם, למה שחשבונוהו כאן. נראה מכך שבין זמנם של הרב"ז והר"מ באסולה לזמנם של בעל כנה"ג ור"מ פוריית הוגדלה האוקיא הירושלמית והועמדה על 75 דרהם מבלי לשנות את הדרהם, שנשאר בערך 2.57 גרם.

לפי החשבון הנ"ל של $7\frac{1}{2}$ אוקיות ירושלמיות (מ-12 הרוטל) לשיעור חלה, ושש ליטראות של ונציה לרוטל ירושלמי, יוצא שיעור חלה, שהוא העשרון, בליטראות של ונציה, $6\frac{7.5}{12}$, שהם $3\frac{3}{4}$ ליטראות של ונציה. זה קצת פחות ממה שכותב רבי משה זכות, כמאה שנה אחר הרב"ז, בפירושו למשנה:²³

"ואמר לנו איש בקי במשקלי מצרים שהעשרון קרוב לד' ליטרין שלנו".

המילה "קרוב" מפני "האיש הבקי במשקלי מצרים" יכולה אולי לסבול גם חסרון של אחד משש עשרה מד' הליטראות של ונציה, וכך יהיה משקל העשרון רק $3\frac{3}{4}$ ליטראות, ויתאים למה שכתבנו למעלה. ואולם נראה, שהרמ"ז לא כך הבין את הדברים, שכן על פי דברי האיש הבקי הנ"ל הוא מחשב את שיעור 2 סאין ל-"קרוב לכ"ו ליטרין", בעוד שלפי חשבון $3\frac{3}{4}$ ליטרין לעשרון יוצא ל-2 סאין — בדיוק 25 ליטרין (העשרון הוא עשירית האיפה שהיא 3 סאין).

מה שקשה עוד יותר הוא, שרב משה זכות חושב את ארבע הליטרין שנקב האיש הבקי הנ"ל, לא לליטרין של 358 גרם המחולקין ל-12 אונקיות בנות 576 גרעינים ונציאניים, ש-8 מאונקיות אלו הם המרק או זקוק של כסף של ונציה, אלא לליטראות הגסות של ונציה שכל אחת שוקלת פי $\frac{1}{3}$ מהליטראות של "משקל המארקו" הנ"ל, כפי שנראה לקמן. נביא תחילה את דברי הרמ"ז במלואם:

"אין ספק אצלו²⁴ שעיקר קושי הגבהת עומר שיש בו סאתים הוא מפני הנפח שהרי משקל סאתים שהם ב' שלישי איפה וב' [צ"ל כ'] שלישי חלק עשירית שלה הוא קרוב לכ"ו ליטרין גסות שלנו²⁵ ע"פ מ"ש הרמב"ם בעשרון דשיעור עסת המצות שהוא תק"ב²⁶ דרהם מצריות ואמר לנו איש בקי במשקלי מצרים שהעשרון קרוב לד' ליטרין שלנו וא"כ סאתים שהם ו' עשרונים וב' שלישי עשרון הם קרוב לכ"ו ליטרין ומשקל זה קל מאוד להגביהו".

ליטרין גסות אלו שכתב הרב — כתב בעל בית-דוד²⁷, שמאה מהן שוות ל- $133\frac{1}{3}$ ליטרין ממשקל המארקו שהוזכר בפירושו למסכת פיאה²⁸. שם הוא כותב ש"תתקכ"א אלפים ושש מאות שעורות הם 133 ליטרות ועוד $\frac{1}{3}$ במשקל המארקו של ויניציא כיצד הלטרא שנים עשר אונקיות האונקיא קמ"ד קאראטי הקאראטו ד' שעורות". בעל הבית-דוד חושב את הגרעין

סולדי לדוקט²². שם עמ' 134. 23. קול-הרמ"ז פאה פ"ו משנה ו' על תוס' יו"ט. 24. מתיחס לדברי תוס' יו"ט. 25. לפי החשבון דלקמן זה יוצא כמעט ל- $12\frac{1}{2}$ ק"ג. 26. דברי הרמב"ם הם בהלכות בכורים פרק ו' הל' ט"ו לגבי שיעור חלה, ואינו דן שם על עיסת מצות, ובפ"ה מהלכות חמץ ומצה הל' י"א כתב רק, שאין לשין עיסה גדולה, אלא כשיעור חלה, ולא כתב שם שיעורה. השיעור שכתב בהלכות בכורים הוא חמש מאות ועשרים דרהם, ולא תק"ב, ונראה שרכנו לא היה לפניו ספר הרמב"ם כשכתב פירושו למשנה כאן, והעתיק מהשלחן-ערוך אורח-חיים תנ"ו סימן א', וראיתי ספרי שו"ע ישנים, כתוב בהם בטעות תק"ב, וכבר הגיה בעל המגן-אברהם, וכן בעל שלחן-גבורה, לתק"כ. 27. רב דוד קורנאלדו, אמסטרדם — תצ"ד, בפירושו למשנה ב"מ פ"ו מ"ה. הוא היה רב בליוורנו ובטריאסט בסוף המאה החמישית לאלף הששי (אל"י). 28. בית-דוד

הונציאני בן 51.79 מיליגרם (ראה פרק ט') לגרעין שעורה של הגאונים, אולם כאן הבאנו את דבריו רק לראות שהליטרא הגסה²⁹ של ונציה, בה משער הרמ"ז, שוקלת פי אחד ושליש מהליטרא של משקל המארקו. ובכן, כיון שהליטרא של המארקו שוקלת, כאמור 358 גרם, שוקלת הליטרה הגסה $477\frac{1}{3}$ גרם, ואם שיעור חלה הוא 4 ליטרין גסות כאלה, הרי שהוא 1909 גרם, וכשנחלקם ל-502 דרהם נקבל 3.80 גרם, בקירוב, לדרהם, ואם נתקן את השגיאה שבקול-הרמ"ז ונקרא תק"כ במקום תק"ב דרהם, נקבל 3.67 גרם, בקירוב, לדרהם. שני הערכים גבוהים מדי, ולא מצאנו בארצות הערביות כל סמך לדרהם כזה, באיזה שהוא זמן מן הזמנים, ואיך, איפוא יכול "איש בקי במשקל מצרים", להשוות את העשרון לקרוב ל-4 ליטראות גסות של ונציה?

אבל נראה שהאיש אמר ש"העשרון קרוב לד' ליטרין שלנו" בסתם כמו שצטטו הרמ"ז, וכוונתו היתה ל-4 ליטרין ממשקל המארקו, וחשבון הרמ"ז בליטרין גסות — הרמ"ז מפי עצמו אמרה, אולי לפי שראה מה שהביא הרמ"א כיו"ד³⁰ שכלי המחזיק עשר אצבעות על עשר אצבעות ברום שלוש אצבעות ותשיעית אצבע בקירוב, הוא שיעור החלה, והיה קשה בעיניו לומר, שקמח הממלא 311 אצבעות מעוקבות ישקול רק כ-1.432 ק"ג (4×358), אשר אם נחשוב את המשקל הסגולי של קמח מצרים לכ- $\frac{2}{3}$ ממשקל המים, יכיל הכלי לא יותר מכ-2.148 ליטר. לכל אצבע מעוקבת יצא לא יותר מ-6.907 מיליליטר (1 מ"ל = 1 סמ"ק), ולכל רוחב אצבע לא יותר מ-19.04 מ"מ, ולכן חשב לודאי, שהאיש הבקי התכוון למשקל הגס, מה שנותן, באותה הנחה על המשקל הסגולי של הקמח, 21.0 מ"מ לאצבע. מאחר וספרי הרמב"ם לא היו לפניו בשעה שכתב³¹, הרי שיכל לחשוב את המשקל הסגולי של קמח מצרים גם ל-50% ממשקל המים³², ואז יתאים השיעור גם לאצבע של 23 מ"מ. בכל אופן, עבור כל שיעור שיכול הרמ"ז לחשוב את המשקל הסגולי של הקמח, ההנחה שמדובר במשקל הגס תתאים לאצבע, הגדולה בכ-2 מ"מ, מאשר באותו משקל סגולי עם הנחה שמדובר במשקל המארקו. מה שיוצא מכל זה, הוא, שאם האיש הבקי השווה עשרון של 520 דרהם מדרהמי מצרים לקרוב ל-4 ליטרין במשקל המארקו של ונציה, שבו כל ליטרא — 358 גרם, יצא לדרהם 2.75 גרם. ואם נחשוב את הקירוב ל-7% מעלה-מטה, שהוא קירוב גס מאוד, יהיה משקל הדרהם המצרי בתחום שבין 2.57 ל-2.95 גרם (ואם האיש הנ"ל היה בקי במשקל מצרים ולא בספרי הרמב"ם, וגם הוא חשב את העשרון ל-502 דרהם במקום 520 דרהם, יהיה התחום הנ"ל עבור הדרהם גבוה בכ-3.6%).

פאה פרק ד' משנה ו'. 29. הליטרה הגסה של ונציה מוזכרת גם בשער המדות והמטבעות שבהקדמה לתנ"ך מקראות גדולות דפוס ונציה — תל"ח. גם שם החשבון מבוסס על חשיבת הגרעין הונציאני לגרעין שעורה של הגאונים. 4 מהם נקראים קראטי ו-64 עושים דראמה. "אונקיא לשקל גס של ונציה" [בהוצאה יותר מאוחרת, משנת תצ"ט, נשמטה המילה "גס", ונשאר "שנים עשר דרהמי א' אונקיה לשקל של ויניציאה". יתכן ששקל של ויניציאה בסתם הוא במשקל הגס] מורכבת מ-12 דראמי כאלו, ו-12 אונקיות מהוות ליטרא. האונקיא הגסה, לפי החשבון הנ"ל, שוקלת 768 גרעינים ונציאניים, בשליש יותר מאשר כתבנו למעלה עבור האונקיא למשקל המארקו, השוקלת רק 576 גרעינים ונציאניים. 30. בתחילת סימן שכ"ד. את השיעור תק"ב דרהם העתיק הרמ"ז משו"ע או"ח סימן תנ"ו, כמו שכתבתי בהערה 26, ומה שלא העתיק מהלכות חלה שביו"ד שכ"ד, אולי זה מפני שבאורח-חיים כתוב בפירוש, שמדובר בדרהמים מצריים, בעוד שביו"ד כתוב תק"כ דרהם סתם. 31. כפי שהוכחנו בהערה 26. 32. המשקל הסגולי של קמח מצרים ניתן לחישוב על ידי השוואת משקל הקמח בהלכות בכורים למשקל היין והמים בפ"א מהלכות עירובין או על ידי השוואת המשקלות של הדברים השונים שבפירוש המשניות. שניהם לא היו לפניו בשעת הכתיבה. אחרת לא היה מעתיק תק"ב. כמו כן, אילו היה לפניו פירוש המשניות של הרמב"ם, לא היה משהו את משקל התבואה הבלתי טחונה למשקל הקמח.

החוקר האנגלי גריוס, שחי בזמן הרמ"ז, כתב בנספח לחבורו על הדינריוס הרומי, שהדפיס בעשור האחרון של שנות הש', שהרטל, המשמש בימיו לשקילת כסף וזהב בקהיר, מורכב מ-144 דרהם³³ ושוקל $6886\frac{2}{25}$ גרעינים אנגליים, דהיינו 446.22 גרם. זה נותן 3.0987 גרם לדרהם המצרי. את אותו משקל הוא נותן גם עבור הדרהם בכל האימפריה הטורקית. הוא כותב גם שדרהם הכסף שבו משתמשים באופן כללי בתחום שלטון טורקיה הגדולה וכן גם, אם לא הוטעה, בפרס ובארצות המוגוליות (הובאו דבריו במקור האנגלי ובתרגום עברי בטבלה ז' למעלה), הוא $47\frac{41}{50}$ גרעינים אנגליים (3.0987 גרם). באותו מקום הוא כותב גם שהאוק הטורקי או האוק של קונסטנטינופול המורכב מ-400 דרהמים של כסף, שוקל 19128 ג"א, וגם זה יוצא לאותו חשבון. באותו מקום הוא נכתב גם על רטל לשקילת משי בדמשק, המורכב מ-720 דרהם, השוקל $34430\frac{2}{5}$ ג"א (2231.09 גרם), וגם זה נותן את המשקל הנ"ל עבור הדרהם. בהערה הוא מציין, שכל המשקלות, חוץ מהרטל של דמשק, הושאו על ידו בחריצות נגד משקלות-האב והסטנדרדים הרשמיים.

משקל הדרהם הזה הוא משקל הדרהם הטורקי, שכפי הנראה הונהג לשקילת המוצרים היקרים, כסף, זהב ומשי, גם ביתר המדינות שהיו תחת שלטון טורקי או השפעה טורקית, ואולם אף שהשתמשו בו לתפצים הנ"ל באותה תקופה גם בקהיר כפי שכותב גריוס, לא חשבוהו לדרהם המצרי המקורי, שכפי שהוכחנו שקל פחות מכך, וכפי שהוכחנו היה עדיין בשימוש בתקופה זו, אם אולי לא לשקילת כסף במסחר, אז לפחות לשקילת מוצרים אחרים (ראה מה שכתבנו בשם ר"מ פוריית בפרק ס'), ואף בטורקיה עצמה היה ברור, שכשמדובר בהלכה על דרהם מצרי, הכוונה לדרהם הקטן, כפי שהוכחנו מהמנהג לתת 30 דרהמים [מצריים] בצמצום לפדיון הבן, שהביא בעל שכה"ג (ראה פרק נ"ז).

פרק ס"ב

משקל הדרהם לדעת החיד"א

גם רבנו החיד"א ז"ל לא חשב את הדרהם של הרמב"ם ל-3.2 גרם. בספרו, עבודת-הקודש¹, הוא כותב:

"אם אוכל פת הבאה בכסנין... והיותר מוסכם הוא שיאכל פחות מנ"ד דארמ"ס שהם כחמשה אונציאת מעיר ליורנו".

שיעור זה מבוסס על הרמב"ם², לפיו הרביעית, בת ביצה ומחצה, שוקלת 27 דרהם.

33. הרטל המצרי בן 144 דרהם מוזכר גם בפירוש רבי אברהם בן הרמב"ם לשמות ל"ח כ"ו, ובכפופ"פ (פרק ט"ז ד"ה ואחר שידעת כמה קירט יש בדרהם) כתוב שאוקיאת בבל ומצרים שנים עשר דרהם וחצי ושכל ליטרא (היינו רטל) מורכבת מ-12 אוקיא.

1. חלק מורה-באצבע, סימן ג' ס"ק צ"ה. 2. פירוש המשנה עדיות פרק א' משנה ב', שם מדובר על מים במשקל רביעית, אבל הרבה מחכמי הספרדים משתמשים בשיעור זה גם ללחם ועוגה. ראה מה שכתב על כך הרב יחיאל אברהם זילבר שליט"א בספרו, בירור-הלכה (בני-ברק תש"ו), או"ח סימן שס"ח, מקורות – אות ו'.

ג' 1791, שהודפס בימי החיד"א ז"ל, נותן בטבלאות שבסוף ספרו³ את הערכים הבאים עבור המשקל של ליורנו:

			ליטרא חדשה משקל מסחרי
[339.52 גרם]	7066	יח' הולנדיות	ומשקל כו"ז לפי כ' כמו בפלורנץ
[343.53 גרם]	7149½	" "	לפי פ'
[342.64 גרם]	7131	" "	משקל מסחרי לפי ק'
[339.23 גרם]	7060	" "	משקל כסף וזהב לפי ק'
[28.27 גרם]	4588⅓	" "	אונציא כנ"ל לפי ק'

בפנים הספר, בדפים הדנים בליורנו⁵, הוא כותב שמ-1781 [=תקמ"א] נקבעו המדות והמשקלות של ליורנו להיות שוים לשל פלורנץ, ואת הנתונים של ק' הוא מציין שם כנתונים הישנים.

את ספרו עבודת-הקודש הדפיס החיד"א בליורנו בשנת תקמ"ב, כשנה אחר השניים. אף על פי כן יתכן, שהוא עדיין מתיחס למשקל הישן. נצטרך אפוא לקחת בחשבון, שהליטרא יכולה להיות בין 339.23 גרם לבין 343.53 גרם. הליטראות האיטלקיות מורכבות מ-12 אונקיות, ותהיה האונקיה בין 28.27 גרם ל-28.63 גרם. עבור 5 אונקיות נקבל בין 141.35 ל-143.14 גרם. מאחר והחיד"א כותב, ש-54 דרהם הם כ-5 אונקיות, הרי שהדרהם שווה כ-2.62 עד כ-2.65 גרם, והסלע של 6 דרהמים יוצא לכ-15.7 – 15.9 גרם. זה ממש בתחום שכתבנו למעלה (בפרק ד') עבור בעל התיו"ט והח"ס (בפרק י') ורבים מגדולי אשכנז (שם). יש לציין, כי לפי שנדלינגר⁶ היו בימי החיד"א בממלכה הטורקית גם מטבעות שנקראו דרהמים, ויתכן שהחיד"א, ואולי עוד מהאחרונים, שכתבו דרהמים בסתם, שקלו נגד מטבעות אלו, ולא במשקל שנקרא בטורקיה דרהם. שנדלינגר מציין את משקל הדרהמים הללו כדלקמן:

בימי סוליימן השני (תמ"ח – תנ"א) – 2.81 גרם;

בימי אחמד השני ומוסטפה השני – אין נתונים;

בימי אחמד השלישי (תס"ג – ת"ץ) – 5.30 גרם עבור מטבע שהוא חושב אותו ל-2 דרהם, דהיינו 2.65 גרם לדרהם.

בימי מחמוד הראשון (ת"צ – תקט"ו) – 2.72 גרם.

לאחר תקט"ו אינו נותן יותר נתונים.

יתכן שכך יש להבין גם את מה שהחיד"א⁷ בהביאו את דברי הרב כעל מזבח-אדמה⁸, הכותב ששיעור גרוגרת הוא שמונה דרהמאס למ"ד [ש-2 סעודות של 18 גרוגרות הם] ח' ביצים⁹, הוסיף אחר המילה 'דרהמאס' את המילה 'מטורקיאה', שאינה כתובה במזבח-אדמה,

וסימן שפ"ו, מקורות – אות ח'; ולקמן בהערה 13 לפרק ק"א נדון בכך. 3. עמוד 318. על יחס היחידות ההולנדיות, המשמשות את ג', לגרמים, ראה פרק ח'. בהתאם לכך תרגמתי כאן לפי 0.04805 גרם ליח' הול'. 4. היינו החלק ה-12 של הליטרא. 5. עמוד 200 וההערות שם. 6. עמודים 72-73 מספרו המתואר בהערה 7 לפרק ג"ח. 7. במחזיק-ברכה קונטרס אחרון או"ח שס"ח. 8. רב מיוחס בכ"ר שמואל, הודפס בסלוניקי בתקל"ז, או"ח סימן שס"ו (דף ג' טור ב'). 9. שיעור הביצה, לפי מה שכתב הרמב"ם בפירוש המשנה (עדות פרק א'), שרביעית, שהיא ביצה ומחצה, שוקלת מן המים 27 דרהם, הוא 18 דרהם. שיעור 2 סעודות הוא לדעת כל הפוסקים 18 גרוגרות. אבל נחלקו בשיעור הביצים: יש אומרים שהם ר' ביצים, ויש אומרים ח' (ראה שו"ע או"ח סי' שס"ח סעיף ג').

ולפי מה שכתבנו בדעת החיד"א, אין הדרהמים המוזכרים ברמב"ם ובשו"ע שוים לדרהם הטורקי, אבל אם כונתו למטבע הטורקי הנקרא כך, שפיר דמי. [ראה גם מה שכתבנו בהערה 4 לפרק נ"ח בשם ר"ש סיריליון].

פרק ס"ג

דעת הזבחי-צדק

שהדרהמים המצריים, ששלשים מהם מהוים את שיעור פדיון-הבן, אינם הדרהמים הרשמיים של הקיסרות העותמנית הגדולה, בני 3.1 או 3.2 גרם, אומר לנו מפורשות הרב הגדול מבגדאד, עבדאללה אברהם יוסף סומך (תקע"ג – תרמ"ט) ז"ל בספרו, זבחי-צדק¹, אלו הם דבריו:²

"כתב מרן ז"ל בש"ע י"ד סי' ש"ה ס"א וז"ל ומ"ע לפדות כל איש מישראל וכו' בה' סלעים שהם ק"ך מעין שהם ל' דרהם כסף מזוקק עכ"ל וזה ידוע ששלשים דרהם הם יעלו אצלנו עשרים משקל שהמשקל אצלנו הוא דרהם וחצי וכן נהגו פה בגדאד יע"א שמביאים עשרים [משקלים כסף או יותר ויפדו בם את הבכור והמשקלים שאמרנו הם משקלים של עג"ס³ שהיא חסרה ממשקלים שלנו כל משקל קירט וחצי או ב' קרטים חסר רביע. הכלל הוא שתביא ב' משקלים כסף מזוקק משקל עג"ס ותראה כמה שוה אצלכם רופייאת⁴ ותתן את רופייאת הנז' לפדיון. ולפי מה ששיעורנו אנחנו לפי מה שכתבת שכל רפיי יש בה ענתין או ענתין וחצי נחשת א"כ צריך ליתן בפדיון הבן עשרה רפיי ויוצא מכל חשש. [אמר המעתיק בזמנינו זה שהזול מחיר הכסף מאד וכל משקל כסף מחירו משמנה וחצי עד תשעה קרוש ובדמי הרפיי יבא לנו קרוב לד' משקלים כסף א"כ יתן לפדיון סך ששה רפיי די והותר באופן שישער עשרים שקלים כסף כמה מחירם ויתן מטבעות שיוויים ומשקל הרפיי היא ב' משקלים וחצי של עג"ס א"כ משקל ח' רפיי כסף מזוקק כמה שוה יתן מחירם מעות וזהו הפדיון בכור]."

ה'משקל' או מתקאל, שהוא דרהם וחצי, מחולק ל-24 קיראט, ואם יש לחסר $1\frac{1}{2}$ או $1\frac{3}{4}$ קיראט ממשקל בגדאד, יהיה המשקל הקובע להלכה $22\frac{5}{24}$ או $22\frac{25}{24}$ ממשקל בגדאד, דהיינו 0.9375 או 0.927 ממשקל בגדאד. אם ה'משקל' בבגדאד היה 4.665 גרם, כפי שכותב ד' 1840 (ראה טבלה כ'), יהיה ה'משקל' ש-20 ממנו הם שיעור פדיון הבן, בין כ-4.32 לבין כ-4.37 גרם, והדרהם — $\frac{2}{3}$ מזה, בין כ-2.88 לבין כ-2.92 גרם.

1. הודפס בבגדאד בשנת תרנ"ז.
2. זבחי-צדק חלק ב', שו"ת יו"ד תשובה כ"ז.
3. כנוי לפרס, אבל לא מצאתי בספרי החשבונות מתקאל פרסי השונה מזה הבגדאדי. אולי כלולים במונח עג"ס גם ערים שבמזרח לפרס (מתאים במיוחד המשקל של קלקוטה המובא בטבלה כ'), או אולי יש מקומות בפרס שמשקלותיהם לא הובאו בספרים שראיתי.
4. מטבע הודי או פרסי בן 16 ענתין. ראה ד' 1840 הנותן את המשקל של מספר מטבעות בשם הזה. משקלם נע בין 9.16 ל-12.43 גרם. אחד הסוגים שם שוקל 10.9175 גרם ומתאים יותר מהיתר לחשבוננו כאן, אבל הוא מכיל רק 86% כסף. בעוד שענתין וחצי נחושת מתוך 16 ענתין נותן תכולת כסף של

בתשובה אחרת⁵ כותב בעל זבחי־צדק, ששקל את כמות הקמח הממלא כלי אשר מדותיו $6\frac{7}{9} \times 6\frac{7}{9} \times 6\frac{7}{9}$ אצבעות, ועלה משקלו רכ"ג רפ"י וג' ענאת [ה"ה: ענאת הוא החלק ה-16 מרפ"י], לא פחות ולא יותר. על זה מעיר המעתיק שם: "[אמר המעתיק משקל הקמח הנז' במשקל של עוץ הוא ב' קבין פחות רביע רביע הקב, דהיינו א' משה עשר מהקב ודוק]". לאחר שנפענח את מליצות המעתיק נראה, שגם מכאן נוכל ללמוד על שיעור משקל עג'ם הנ"ל.

טבלה כ' – המשקל, בגרמים, של המתקאלים בערים מזרחיות שונות בסביבות שנת ת"ר, מתוך ד' 1840 ערך Miscal—Mital, שאסף את הנתונים ממקורות שונים.

גרמים	המקום
4.750	חלב בסוריא, המתקאל עבור מרגליות = $1\frac{1}{2}$ דרהם
4.665	אלג'יר באפריקה, המתקאל = 24 חרובים
4.665	בגדאד ובצרה בקיסרות הטורקית, המשקל = $1\frac{1}{2}$ דרהם
4.840	בושיר בפרס
4.488	קהיר במצרים, המשקאל = $1\frac{1}{2}$ דרהם
4.322	קליקוטה, המשקאל
4.811	קונסטנטינופול, המתקאל = $1\frac{1}{2}$ דרהם = 24 קירט = 96 גרעינים
4.484	דמשק בסוריא, המתקאל = $1\frac{1}{2}$ דרהם
4.649	גומרון או בנדרבסי בפרס, המשקל
4.665	מכה בערב, המשקל = $1\frac{1}{2}$ דרהם = 24 קיראט
4.649	פרס, המשקל = 6 דנג
4.818	איזמיר, המשקל או מדקל = $1\frac{1}{2}$ דרהם = 96 גרעינים
4.665	טריפולי שבברבריה, המתקאל משקל הזהב המעובד = 24 חרובים
3.935	תוניס, המתקאל שמינית האונקיא

במונח ארץ עוץ, נראה שכונתו למה שכתב בעל לחם־דמעה על מגילת איכה (המודפס בתנ"ך מקראות־גדולות) בפירוש הפסוק "שישי ושמחי בת אדום יושבת בארץ עוץ", שעוץ היא קונסטנטינופול⁶. במונח קב הוא מתכוון למשקל האוקה המחולק ל-400 דרהם כמו שהקב [= 4 לוג] שוקל 400 דרהם, כפי מה שכתב הר"ף בעירובין (ראה לקמן פרק ק"ב). שהקב שוקל 400 דרהם (ולפי הדרהמים שברמב"ם, מספר הדרהמים שהקב גדול במקצת מ-400, אבל על כל פנים די קרוב בכדי לכנות את האוק' – קב של מקום פלוני). בהערותו, שהבאנו לעיל, על שיעור פדיון־הבן של הזבחי־צדק, כתב המעתיק שהרופי שוקל $2\frac{1}{2}$ משקלות של עג'ם, יצא א"כ ל- $223\frac{3}{16}$ רופי של שיעור חלה, 558.0 משקלות של עג'ם והם $1\frac{15}{16}$ אוק' של ארץ עוץ, שכל אחד מהם 400 דרהם או $266\frac{2}{3}$ מתקאל, ס"ה $516\frac{2}{3}$ מתקאלים של עוץ = 558 של עג'ם, והמשקל של עג'ם יוצא ל-0.926 ממשקל עוץ. היא קונסטנטינופול. אנו לומדים מכך כי ה'משקל' והדרהם של קונסטנטינופול הם שהיו נהוגים גם בבגדאד, וכי בעל זבחי־צדק חשב אותם לכבדים מהדרהמים והמתקאלים שהובאו בהלכה לענין שעורי תורה.

90.6%. 5. בשו"ת יו"ד סימן כ"ט, עמוד פ"ז. 6. איכה ד', כ"א. לעומת זאת, ראה רש"י בתחילת איוב. הכפוף כתב בסוף פרק י"א, שעוץ היא אלגוטה "לצפון ארץ כבוש אדונו משה" ו"לדרום דמשק". במפות העבריות של סוריא ו למליון בהוצאת מחלקת המדידות הישראלית מצוין האזור שמדרום לדמשק כ"ואדי אל עג'ם". הגר"א בתחילת איוב כותב שיש שני מקומות בשם עוץ.